

Military tourism in Erzurum city and its surrounding¹

Erzurum kenti ve yakın çevresinde askeri turizm

Çağlar Kıvanç Kaymaz²
Salih Birinci³
Aykut Camci⁴

Abstract

As a result of diversification of tourism, new concepts such as military tourism, war tourism and sorrow tourism have appeared in recent years. People started to be curious about the wars that occurred with various reasons and their battlefields in any area during the course of history and accordingly their demand to visit those places initiated the war tourism activity. In this context, academic studies have been made on areas such as Gallipoli and Troy National parks in terms of military tourism and within this scope there are potential areas to be evaluated in Erzurum too. In this study, the aim is to introduce, preserve, present the tourism potential of battlefields used in independence war and especially 1877-1878 Ottoman Russian War (93 war) and related castles, bastions, arsenals, monuments, museum, historical gates and martyrs' cemetery and evaluate them in terms of tourism. In this direction, after related literature search was made evaluations were made in light of the data as a result of terrain observations and interviews. As a result of these findings, it was determined that majority of destinations having military tourism value in Erzurum and surroundings were destroyed, that transportation options are problematic, that their recognition are very low and that they are not evaluated in terms of tourism. For this reason, studies should be conducted in order to take aforementioned historical source values under protection as soon as possible and they

Özet

Turizmin çeşitlendirilmesiyle birlikte son yıllarda savaş alanları, savaş turizmi, askeri turizm ve hüznün turizmi gibi yeni bir turizm kavramı ortaya çıkmıştır. Herhangi bir sahada tarih boyunca çeşitli nedenlerle meydana gelen savaşlar ve bunların gerçekleştiği yerler günümüzde ulusal ve uluslararası düzeyde turistik açıdan merak edilen veya ziyaret edilmek istenen yerlerden biri haline gelmesi savaş turizmi hareketliliğini başlatmıştır. Bu kapsamda ülkemizde Gelibolu ve Troya tarihi milli parkları gibi alanların savaş alanları turizmi açısından değerlendirilmesine yönelik akademik çalışmalar yapılmış olup, bu çerçevede Erzurum şehrinde de değerlendirebilecek potansiyel alanlar bulunmaktadır. Bu çalışmada, Kurtuluş Savaşı ve özellikle de 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 harbi) süresince savaşın gerçekleştiği alanlar ile bu sahada bulunan kale, tabyalar, cephanelikler, anıtlar, müze, tarihi kapılar ve şehitliklerin askeri turizmi potansiyelinin ortaya konulması, tanıtılması, korunması ve turizm açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu doğrultuda ilgili literatür taraması yapıldıktan sonra arazi gözlemleri sonucunda elde edilen veriler ışığında değerlendirmeler yapılmıştır. Bulgular neticesinde Erzurum şehri ve yakın çevresindeki askeri turizmi değeri taşıyan destinasyonların pek çoğunun tahrip edildiği, ulaşım imkanlarının sorunlu olduğu, tanınırlıkların çok az olduğu ve turizm açısından değerlendirilmediği saptanmıştır. Bu nedenle söz konusu tarihsel

¹ This work was presented in the main international organization "II. Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators (EITOC-2016)" organized at Novotel in Konya on 05-07 May 2016, and it is not published in the summary and notification booklet.

² Res. Asst., Atatürk University, Faculty of Literature, Department of Geography, ckkaymaz@atauni.edu.tr

³ Asst. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Literature, Department of Geography, sbirinci@atauni.edu.tr

⁴ Ph.D. Student, Atatürk University, Social Sciences Institute, aykutcamci58@gmail.com

should be redounded to tourism.

kaynak değerlerinin bir an önce koruma altına alınıp, turizme kazandırılması yönünde çalışmalar yapılmalıdır.

Keywords: Tourism; Military tourism; Bastions; 93 War; Erzurum city; Turkey.

Anahtar Kelimeler: Turizm; Askeri turizmi; Tabyalar; 93 Harbi; Erzurum kenti; Türkiye.

[\(Extended English abstract is at the end of this document\)](#)

1. Giriş

Turizm, dinlenme, eğlenme, görme, tanıma, sportif faaliyetlerde bulunma veya izleme, bilgi ve görgüsünü artırma gibi amaçlarla; ya da sadece zevk için yapılan gezi (seyahate çıkma) demektir (Doğanay ve Zaman, 2013: 1). Dünya ekonomisinde önemli bir paya sahip olan sektörlerden birisi olan turizm, insanların taleplerini karşılamak adına turistik ürün çeşitliliğini her geçen gün zenginleştirerek katılımı artırmayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda artan turizm çeşitliliği içerisinde gelişme gösteren turizm türü ise farklı şekillerde literatürde adlandırılan savaş alanları turizmi'dir.

Savaşlar toplumların hayatı üzerinde çok yönlü etkiler yapmıştır. Turizm faaliyeti de savaşların çeşitli etkileri altında kalmış, onlardan etkilenmiştir. Savaşların turizm faaliyetine bir katkısı da askeri çekiciliklerin ortaya çıkmasıdır. Bu çekiciliklere bağlı olarak ortaya çıkan, askeri turizmin ilgi alanı sadece savaş olduğu için kültür turizmi içinde ayrı bir alt dal oluşturur (Aliğaoğlu, 2008: 88-89). Askeri turizmin meydan savaşlarının yapıldığı yerlere olan şekli ayrı bir isimle "savaş alanları turizmi" olarak adlandırılmıştır. Askeri turizmin mekâna bağlı kaynakları savaş alanları, çatışma mevkileri, surlar, kaleler, ordu yolları, siperler, karargâh, ordugâhlar, vb.dir. Silah, giysi, araç, mektup, belge vb. kaynaklar ise mekâna bağlı olmayıp, bunlar müzelerde bir araya toplanır ve sergilerle yer değiştirebilir (Doğaner, 2013: 215).

Savaş alanları turizmi keder turizminin bir parçasıdır. Keder turizmi (dark tourism, thanatourism, black tourism, black spot) ölüm, felâket ve yokluk ile ilgili turizm şekli olarak 1990'lı yıllarda, Lennon ve Foley tarafından ortaya konmuş bir turizm çeşididir (Alaeddinoğlu ve Aliğaoğlu, 2007: 217). Temelinde ölüm, şiddet, işkence, zulüm, acı gibi temaların yer aldığı bu turizm türü, son yıllarda birçok araştırmaya da konu olmuştur (Yıldız, Yıldız, ve Aytemiz, 2015: 391). Geçmişte meydana gelen birçok savaş veya keder alanı mevcuttur. Bu olay ve alanların ölüm turizmine dâhil edilmesi, onların ancak eğitici olmaları, farklı olarak üretilmeleri ve ticari olarak kullanılmaları ile mümkün görünmektedir (Aliğaoğlu, 2008: 89-90). Geçmişte yaşanan savaşlar, doğal afetler, soykırımlar ve toplu ölümler gibi olayların insanlarda derin izler bırakması sonucunda, bu olayların meydana geldiği yerleri ziyaret etme ve yaşanan olayları tekrardan hissedebilme arzusu, insanları seyahate yönlendirmiştir (Varol, 2015: 148). Son yıllarda gün geçtikçe popüler hale gelen savaş alanlarına yapılan ziyaretlerin özel ilgi turizmine dâhil edilmesi de mümkündür (Akyurt Kurnaz, Çeken ve Kılıç, 2013: 59). İnsanlar bu seyahatleri, tarihin sayfalarında gezinmek, kazanılan başarılarından zevk almak, gurur duymak, yaşanan acıları ve üzüntüleri tekrardan hatırlamak ve anmak gibi duygularla gerçekleştirmektedirler (Kozak ve Bahçe, 2012: 154).

Tarih meraklıları adeta tarih uzmanı gibi tarihsel mekânları ve tarihî olayların kanıtlarını görmek isterler. Bu istek neticesinde ortaya çıkan savaş turizmi insanların tarihsel ve güncel savaşların mekân ve kanıtlarını görmek isteğinin ortaya çıkardığı, başkalarının değil kendi yorumuyla savaşı anlamak isteyenlerin hedefi haline gelmiştir. Savaş alanlarına bu duygularla gerçekleşen hareket "savaş turizmi"ni ortaya çıkarmıştır. Mekânı kullanımı açısından da coğrafyanın ilgi alanındadır. Düşmanca duygularla savaşılan halkları, aynı mekânda dostça duygularla karşılaştıran olgu turizmdir. Tarihte savaş meydanı olan yerler mekân turizmde destinasyon haline gelmiştir. Dünyada özellikle I.ve II. Dünya savaşı cephelerinde yoğunlaşan savaş turizmi, bu cephelerde savaşılan halkları aynı mekânda bir araya getirmektedir. Bu nedenle savaş turizminin barışa yönelik bir sonucu olmaktadır. Savaş, başladığı mekânlarda kitlesel turizmi kesintiye uğrattırırken savaştan kısa süre sonra bu mekânlar savaş turizmine açılmaktadır (Doğaner, 2006: 2-3-5).

unsurları açısından oldukça zengindir (Kayserili, 2014: 316-319).

2. Materyal ve Metod

Bu çalışma, Anadolu'nun savunmasında bir kale görevi üstlenen, stratejik açıdan önemli bir konumda yer alan, birçok medeniyete beşiklik yapmış olan, önemli ticaret yolları üzerinde bulunan ve Anadolu'da hâkimiyet kurmak isteyen çok sayıda devletin savaşlarına sahne olmuş olan Erzurum'da, özellikle 1877-1878 yılları arasında gerçekleşen ve 93 Harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus Savaşı döneminde ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün savunulmasında kullanılan tabyalar, savaşın geçtiği yerler ve sonrasında bu savaşın delilleri olan şehitlikler ile tarihi kalıntıların savaş alanları turizmi kapsamında değerlendirilmesi amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmanın hazırlanmasına kaynak teşkil eden savaşın gerçekleştiği yerler, halen izlerini taşıyan savunma amaçlı savaş yapıtları, şehitlikler ve tabyalar gibi yerler tespit edilmiştir. Bu kapsamda çalışma sahasına belirli periyotlarla arazi çalışmaları gerçekleştirilerek veriler toplanmıştır. Çeşitli kurumlardan çalışma alanıyla ilgili veriler alınmıştır. Sahanın doğal ve beşeri ortam özellikleri sahayla ilgili daha önceden hazırlanan çalışmalardan derlenmiştir. Gezi ve gözleme dayalı olarak gerçekleştirilen çalışmada savaş yapıtlarının dağılışı konusunda CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) tekniklerinden yararlanılmıştır. Saha çalışmaları ve literatür incelemeleri neticesinde elde edilen bulgular doğrultusunda Erzurum şehri ve çevresinde savaş alanları veya hüzün turizmi açısından potansiyel alanların belirlenmesi, bu potansiyelin tanıtımı, değerlendirilmesi, koruma-kullanma perspektifiyle gelecek nesillere aktarılması ve turizm açısından planlama yapılması konularında önerilerde bulunulmuştur.

3. Bulgular ve tartışma

3.1. Erzurum kentinde askeri turizme ait yapılar

3.1.1. Erzurum Kalesi

Bugün şehrin ortasındaki bir tepenin üzerinde bulunan (Fotoğraf 1) Erzurum Kalesi'nin tarihi, şehrin tarihi kadar eskidir. Erzurum şehrinin (Theodosiopolis) teşekkülü, kalenin kuruluşu ile başlar. Kalenin yapılış dönemi net olmamakla birlikte 380/90'larda, 415'te, 415-422'de veya 420'lerin başında yapıldığına dair birçok kaynakta farklı beyanlar mevcuttur. Genel görüş itibariyle Sasani saldırıları ile Hun akınlarına karşı yapıldığı söylenmektedir. Daha sonraki dönemlerde Bizans, Müslüman Araplar, Saltuklular, Selçuklular ve Osmanlı dönemine kadar birçok beylik ve devlet tarafından el değiştirilerek, çeşitli düzenlemelerle önemini tarih boyunca koruyarak günümüze kadar ulaşmıştır. (Küçükkuşurlu ve Çelik, 2015: 85-103). Osmanlı-Rus savaşları da bunlardan birisi olup, stratejik konumu nedeniyle her dönemde şehrin savunmasında önemli roller üstlenmiştir.

Fotoğraf 1. Erzurum Kalesi'nden görünüm

Erzurum, Anadolu'ya yönelik İran saldırılarına karşı muhtemelen M.S. 415-422 yıllarında kurulmuştur. M.S. 502-503 yılları arasında İranlılar'ın eline geçmiş ve 504'de Bizanslılar tarafından geri alındığı bilinen şehir, Hz. Osman döneminde M.S. 653 yılında zapt edilmiştir. Şehir 686'da

Bizanslılar'ın eline geçiyse de 700 yılında geri alınmıştır. Bizans ordusunun 751'deki kuşatması ve şehirdeki Ermenilerin yardımıyla 753'de Bizanslılar tarafından tekrar ele geçirilmiştir. Halife Mansur 756 yılında şehri kurtarmış, ancak 948'de tekrardan Bizanslıların eline geçtiği ve bu dönemler içerisinde birçok kez el değiştirdiği belirtilmektedir. Müslümanlar ile Bizanslar arasındaki bu mücadeleler neticesinde kale tahrip edilmiştir. 1048'den sonraki Türk akınlarıyla birlikte Erzurum şehri ve kalesi bir kaç kez kuşatılmakla birlikte Bizans ordusunun 1071'de Malazgirt savaşında yenilmesiyle Büyük Selçuklu Devleti ile birlikte Türk hakimiyeti tam anlamıyla başlamıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin dağılmasıyla birlikte Anadolu Selçuklu hakimiyetine giren kale 1242'deki Moğol saldırıları sonucu tahrip olmuştur. İlhanlı, Akkoyunlu ve Karakoyunlu egemenliğinde kalan Erzurum şehri ve kalesi 1287'de Timur ordularınca istila edilmiş ve tahrip edilmiştir. Bu dönemden sonra uzun yıllar Akkoyunlu yönetiminde kalan şehir 1502 yılında ise Safevi egemenliğine girmiştir. Kale Osmanlı hakimiyetine 1518-1519 yılları arasında Yavuz Sultan Selim döneminde girmiş ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde ise kale önemli oranda tahkim edilmiştir. Bundan sonraki doğu seferlerinde önemli bir askeri merkez haline getirilmiştir.

19. yüzyıla girerken Erzurum Kalesi esaslı bir restorasyona tabi tutulmuş, 1823 yılında İran saldırısına uğrayan Erzurum ve çevresi 1829'da Rus işgaline uğramıştır. Böylece Osmanlı yönetimine geçtikten sonra ilk defa başka bir devletin egemenliğine girmiştir. 3 aylık Rus işgali sırasında büyük oranda tahribe uğrayan şehir Edirne Anlaşması ile tekrar Türk hakimiyetine girmiş olsada 93 Harbi ile Erzurum halkının büyük direnişiyle savaşla alınamayan şehir 31 Ocak 1978'de Ruslara teslim edildiye de 13 Temmuz 1978'de imzalanan Berlin Antlaşmasıyla tekrar Osmanlı hakimiyetine bırakılmıştır. Bu tarihten sonra çalkantılı bir döneme giren Erzurum şehri 16 Şubat 1916'da tekrar Rus işgaline uğramış ve şehirde bulunan müslüman halk ve ordu birlikleri Anadolu'nun içlerine göç etmiştir. Rusya'da 1917'de çıkan ihtilalle birlikte Ruslar Doğu Anadolu'dan bir plan dahilinde çekildikleri halde Ermeni çeteler bu dönemde şehirde büyük bir katliama girişmiştir. Müslümanlar toplu halde katledildiği gibi şehir de yakılıp yıkılarak adeta ısıssız bir köy haline getirilmiştir. Ancak Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk Birlikleri 12 Mart 1918'de Erzurum'u Ermeniler'den kurtarmış, şehirde yeniden düzen kurulunca daha önce göç eden müslüman halk geri dönmüştür (Anonim, 1995: 322-323-324-325).

3.1.2. Yeni kale kapıları

Erzurum'da şehre giriş çıkışı sağlayan kapılar iki kademelidir. Bunlardan Kars, İstanbul (Trabzon ve Erzincan yolunun başlangıcı), Harput ve Ardahan (Oltu-Kavak) kapıları, şehri çevreleyen bitişik istihkâmları birbirine bağlayan ve dışarıdan şehre giriş çıkışı sağlıyordu. Bu istihkâmlar ve kapıları, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı öncesinde, eski kale surlarının yeni silahlar karşısında artık yeterli olmaması üzerine inşa edilmiştir. Toprak istihkâmları birleştiren bu kapılar, muntazam kesme taştan, kireç ve Horasan harçlı, dairevi kemerli ve beşik tonuzludur. Üzerleri silahlara mukavemet edecek şekilde toprakla örtülmüş olup, Kars Kapısı çift, diğerleri ise tek yolludur. Kapıların önünde koruma amaçlı odalar inşa edilmişti. Bunlar depo ve koğuş olarak kullanılıyordu. Bu kapılardan askeri amaçla yapılmış tünel şeklinde dehlizleri de vardı. Muntazam taştan yapılmış bu küçük tüneller, huruç halinde veya düşmandan bilgi elde etmek amacıyla yapılmıştı (Aşıroğlu, 1996: 9; Küçükkuşurlu, 2015: 51). Doğudaki Kars Kapısı, Gümüşlü Kümbet civarında Kars, Sarıkamış ve Pasinler yollarının kesiştiği yerde bulunmaktadır. Hayvancılık faaliyetlerine bağlı bir ticari merkezi olarak kullanılıyordu. Bugün Karskapı şehitliği burada bulunmaktadır. Kuzeyde bulunan kapı 1919'a kadar Kavak Kapı ismiyle anılırken, bu tarihten sonra 15. Kolordunun kararıyla Ardahan Kapısı olarak değiştirilmiştir (Fotoğraf 2 (a)). Bu kapı Erzurum Ovası ile şehrin meyve ihtiyacının önemli bir kısmının karşılandığı Yusufeli ve Tortumu şehre bağlamaktaydı. Trabzon ve Erzincan yolunun başlangıcı olan İstanbul Kapısı ise, batı bilim ve teknolojisinin giriş yaptığı kapı olmuştur (Fotoğraf 2 (b)). Aynı zamanda Ilıca tarafındaki köylere bu kapı vasıtasıyla ulaşıyordu. Şehrin güneybatı istikametinde bulunan Harput Kapısı (Fotoğraf 2 (c)), Elazığ ve Kığı'ya giden yolun başlangıç noktasıydı (Küçükkuşurlu, 2015: 52). Bu kapılar aynı zamanda şehre giriş yapan arabalardan belirli vergilerin alınması konusunda bir fonksiyona sahipti

(Küçükkuşurlu, 2015: 52-53). Daha sonraki süreçlerde surlar yıkılmış ve bu kapılar genellikle tahrip olmuştur. Yakın tarihlerde restore edilen İstanbul kapısı ve çevresi günümüzde rekreasyon alanı olarak kullanılmaktadır.

Fotoğraf 2. Kavak (Ardahan) Kapı (a), İstanbul Kapı (b) ve Harput Kapı (c)'sından görünüm

3.1.3. 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı)

Erzurum ve çevresi çok çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve tarihi süreç içerisinde birçok millet arasında el değiştirmiştir. Anadolu topraklarında hüküm süren devletler açısından doğudan gelen saldırılar karşısında stratejik önemini koruyan Erzurum, bu özelliği nedeniyle her zaman devletler arasında mücadele noktası olmuştur. Bu duruma bağlı olarak Erzurum çevresinde birçok savaş alanı günümüze kadar ulaşmıştır. Bunlar arasında günümüze yakın olmaları nedeniyle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın (93 Harbi) yaşandığı savaş alanlarının izlerini açık bir şekilde görmek mümkündür. Özellikle Erzurum şehrini doğudan gelen Rus saldırılarına karşı korumak için hâkim tepe ve boğazlarda inşa edilen tabyalar bu anlamda en dikkat çeken yerlerin başında gelmektedir.

Yakın tarihte, Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya arasındaki savaşlarda, Erzurum şehri ve yakın çevresi mücadele noktalarından biri olmuştur. Bu çerçevede ilk kez 1829 yılında Erzurum şehri ve Ruslar tarafından işgal edilmiştir (Konyalı, 1960: 133; Kürkçüoğlu, 2013: 30; Küçükkuşurlu ve Çelik, 2015: 58). Bu işgalden sonra Erzurum şehri ve kalesinin koruma düzeyinin yeterli olmadığı anlaşılmış ve çevredeki önemli noktalara şehrin savunulması için yeni tabyalar ve kale kapıları inşa edilmiştir (Yüksel, 2006: 23; Küçükkuşurlu, 2015: 41-57). Bütün bu hazırlıklara rağmen Türk birlikleri Rus saldırılarına direnememiş ve ciddi kayıplar vererek birçok noktadan geri çekilmek zorunda kalmıştır. Bu süreçte özellikle doğudan gelen Rus saldırılarına karşı Deveboynu geçidi ve çevresindeki noktalarda inşa edilen (Uzunahmet, İlave, Çobendede, Dolangez, Büyük ve Küçük Höyük) tabyalarda çok şiddetli çarpışmalar olmuş, ancak asker ve teçhizat yetersizliği nedeniyle Türk birlikleri şehrin ana koruma noktası durumundaki Aziziye tabyalarına çekilmişlerdir. Şehrin doğusunda Top Dağı'nda şehre hâkim tepedeki Aziziye tabyalarına kadar ilerleyen ve Aziziye 1 ve 2 tabyalarını ele geçiren Ruslara karşı Erzurum şehrinde toplanan kadın ve erkeklerin oluşturduğu sivil milisler ile Mecidiye Tabyası'ndaki Türk birlikleri Aziziye tabyalarına doğru harekete geçerek Ruslarla çatışmaya girmiştir. Savaş alanında göstermiş oldukları üstün başarı ve fedakârlıklar neticesinde Rusları mağlup ederek, geri çekilmeleri sağlanmıştır (Kürkçüoğlu, 2013: 102-112; Küçükkuşurlu ve Çelik, 2015: 61; Küçükkuşurlu, 2015: 59-60; Yüksel, 2006: 23-24). 93 harbi sonrasında çekilen Rus kuvvetleri I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1915 yılında Erzurum ve çevresini tekrar işgal etmişlerdir. 1916 yılında iç karışıklıklar sonucunda Rus güçlerinin çekilmesiyle Erzurum ve çevresinde katliamlar, zulümler ve toplu göçler yaşanmıştır. 100 yıldan uzun bir süre savaşlara ve işgallere tanık olan Erzurum, Rus güçlerinin Anadolu içlerine kadar ilerlemesini engelleyen bir kale olarak Türk harp tarihinde önemli bir yere sahiptir (Eymirli, 2014: 13).

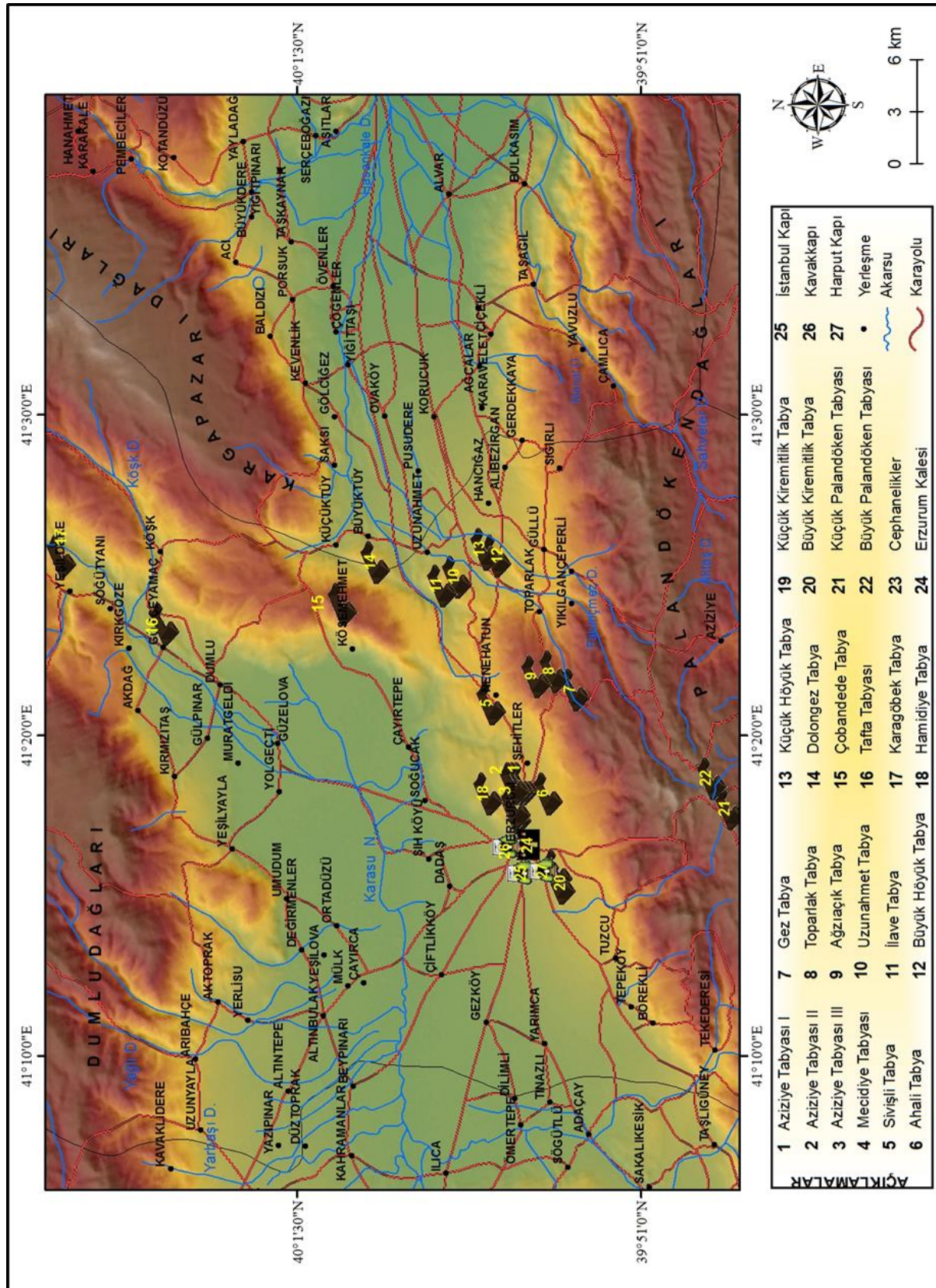
3.1.4. Tabyalar

3.1.4.1. Tabyalar ve yapılış amaçları

Tarih boyunca toplumlararası mücadelelerde yerşekillerinin değeri önemli bir faktör olarak kullanılmıştır. Jeomorfolojik yapıyı bir güç olarak kullanmak siyaset ve strateji meselesidir (Ekinici,

Karabayır ve Doğaner, 2015: 420). Buna paralel olarak o dönemde inşa edilen tabyalar ve bunların inşa edildikleri yerler (dağ, tepe veya geçit güzergâhları) savaş stratejisinin önemli bir ayağını oluşturduğu görülmektedir (Şekil 2).

Şekil 2. Erzurum kenti ve çevresindeki savaş alanı yapılarının dağılım haritası

Tabya kelimesi, hazırlık, donatma, yığmak ve ordu yığmak anlamına gelen Arapça kelimedenden türemiştir. Bir başka tanıma göre ise, stratejik önemi haiz bir yeri korumak maksadıyla askerin geçici olarak barınması ve savaşması için yapılmış olan müstahkem yer veya bina demektir (Çam, 1993: 16-17). Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise bir bölgeyi savunmak için yapılan ve silahlarla güçlendirilen yapı olarak tanımlanmıştır.

Ortaçağın en iyi savunma aracı olan kaleler, Yeniçağ ile birlikte toprakların güç ve menzillerinin artmasına bağlı olarak önemini yitirmişlerdir. Bu maksatla 19. yy. başlarından itibaren yeni savunma çareleri aranmıştır. Top güllerine taş duvarlardan daha dayanıklı olan ve önünde geniş bir hendegi bulunan toprak yığınlarından meydana gelen tabyalar yapılmıştır. 93 Harbinden önce Rusya'ya karşı Erzurum, Kars, Ardahan ve Tuna boylarında pek çok tabya yapılmıştır. Gelişen savaş teknolojisi ile bu tabyalar önemlerini kaybetmiş ve savaş kalıntısı olarak ya koruma altına alınmış ve restore edilmiş, ya da kaderine terke edilmiştir (Çam, 1993: 17-18).

Erzurum Kalesi'ni tahkim etmek için, surların dış tarafına bir takım unsurlar eklenmesi, 16. y.y. sonlarında gündeme geldi. Bu konudaki en ciddi adımlardan biri, yaklaşan İran tehlikesine karşı 1577-78 yıllarında atıldı (Küçüküçürlü, 2015: 29). Allen-Muratoff (1953)'e göre, Erzurum ve çevresinde, Rus saldırılarına karşı taş tabyaların yapımına Kırım Savaşı'ndan (1828-29) önce başlanmıştır (akt. Küçüküçürlü, 2015: 37). Beygu (1936: 26)'ya göre, toprak tabyalara ilaveten Kiremitlik ve Mecidiye tabyaları yapıldı. Özellikle şehrin güneyinde inşa edilen toprak istihkâmlar/tabyalar, zamanla şehrin etrafını saracak olan bitişik istihkâm halini alacaktır. Bunlar düşman askerlerinin ve topraklarının şehre yaklaşması ve girişini engellemek üzere tasarlanmıştır (akt. Küçüküçürlü, 2015: 31). Bu tabyaların yapımında kale surlarından sökülen taşlar kullanıldı. Bu surların kapılarında bulunan Bizans, Selçuklu ve Osmanlılardan kalma kitabeler gelişi güzel sökülerek ortadan kaldırıldı (Küçüküçürlü, 2015: 38).

3.1.4.2. Nene Hatun Tarihi Milli Parkı ve tabyalar

Türkiye'de, doğal kökenli kaynak değerlere sahip milli parklarımız olduğu gibi, arkeolojik buluntular, tarihi yapılar, tarihi olay mekânları, kırsal mimari, kırsal kültür gibi beşeri kaynak değerleri ile ön plâna çıkan milli parklar da yer almaktadır. Söz konusu milli parkın ana kaynak değeri, tarihi bir olayın yaşandığı mekân, tarihi olayın abideleşmiş kahramanı (Nene Hatun) ve günümüze kadar ayakta kalmış maddi yapılarıdır (Zaman ve Coşkun, 2012: 119).

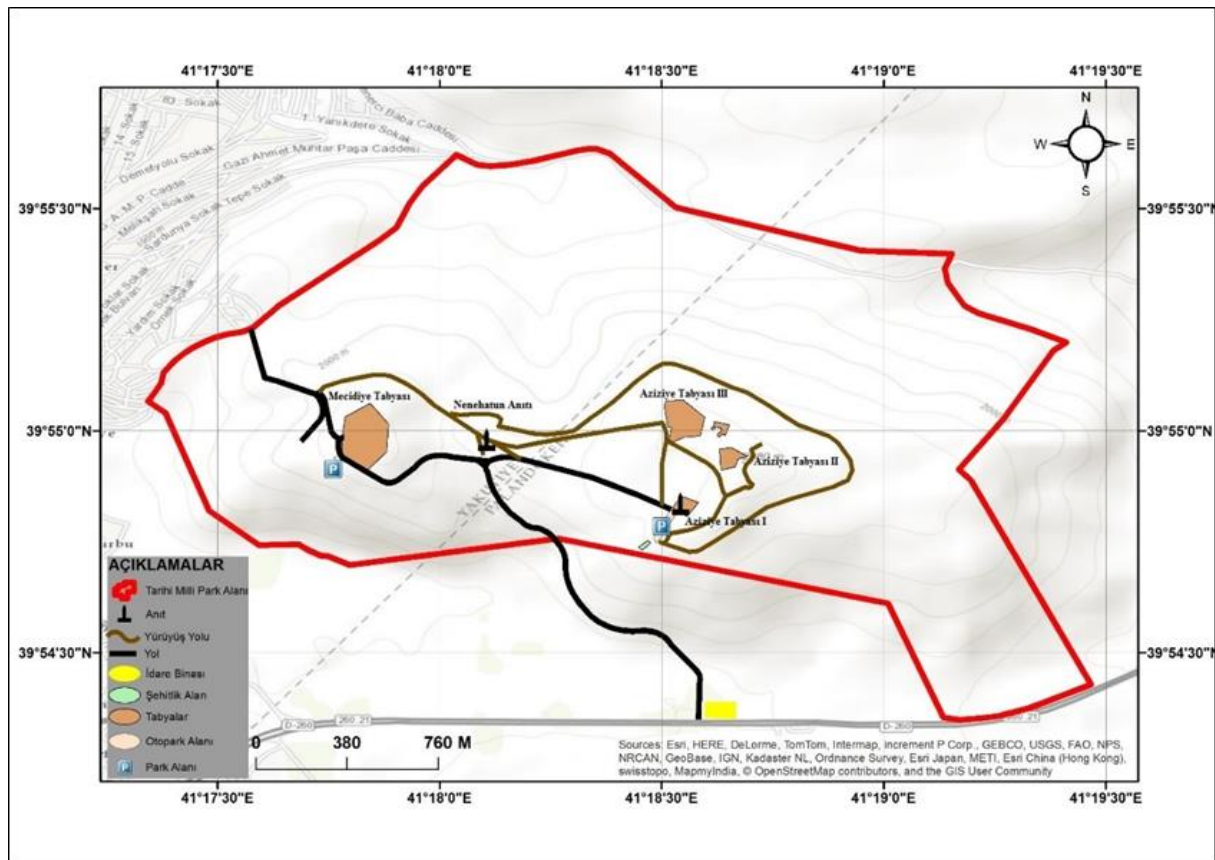
Nene Hatun Tarihi Milli Parkı (Fotoğraf 3), Erzurum ili idari sınırları içinde yer alır. Milli park alanı, Erzurum şehrinin 2 km kadar doğusunda, stratejik olarak şehrin doğu cephesini kontrol eden Top Dağı'nın yamaçlarında yayılış göstermektedir (Doğanay ve Zaman, 2013: 236). Nene Hatun Tarihi Milli Parkı (Fotoğraf 3), adını 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) şehrin doğudan gelen Rus saldırılarına karşı korunmasında önemli rol oynayan Aziziye Tabyası ve çevresindeki Aziziye Savunmasına katılarak, burada yaptığı kahramanlıklarla ölümsüzleşen Nene Hatun'dan almıştır. Milli Park sınırları içinde yer alan ve günümüzde büyük ölçüde ayakta kalan Aziziye ve Mecidiye Tabyalarından dolayı saha Tabyalar Bölgesi olarak da bilinir (Şekil 3). Uzun yıllar askeri güvenlik bölgesi içinde yer alan saha, 18 Mayıs 2009 tarih ve 2009/15016 sayılı Bakanlar Kurulu kararıyla 387 hektarlık alan içerisinde Nene Hatun Tarihi Milli Parkı adıyla ilan edilmiştir (Zaman ve Coşkun, 2012: 121).

İnsanlar savaşın siyasi yönü kadar kahramanlık hikâyeleriyle de ilgilenmektedir. Bu gerçek hikâyelere en güzel örneklerden birisi genç bir kadına aittir. 93 Harbi olarak bilinen (hicri 1293'de) 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşında Top Dağı'nda Aziziye Tabyaları Ruslar tarafından işgal edilince askere yardıma gelen Erzurum halkı içinde genç bir kadın da bulunmaktadır. Nene Hatun isimli bu genç kadının tabyanın kurtarılmasında gösterdiği kahramanlık hikâyesi yıllarca anlatılarak günümüze kadar gelmiştir. Mezarı Aziziye Tabyalarındadır (Doğaner, 2013: 245). Nene Hatun, Osmanlı-Rus Harbinin Erzurum dolayında yaşanan mücadelelerinin abideleşmiş ismidir. Kendisi milletimiz açısından bir simge, milli karakter, gönüllü asker, motivasyon kaynağı ve aynı zamanda bir annedir. Adını taşıyan bir köy (Nene Hatun Köyü) yanında milli parka da isminin verilmesi onun şahsında milli mücadele kahramanlarımıza verilen değeri göstermekte olup, takdire değerdir. Bu isim, milli parkın tanınırlığı açısından ise bir şanstır (Zaman ve Coşkun, 2012: 126).

Fotoğraf 3. Nene Hatun Tarihi Milli Parkı girişinden (a) ve yeni yapılardan (b) görünümü

Şekil 3. Nene Hatun Tarihi Milli Parkı planı

İnsanlar savaşın siyasi yönü kadar kahramanlık hikâyeleriyle de ilgilenmektedir. Bu gerçek hikâyelere en güzel örneklerden birisi genç bir kadına aittir. 93 Harbi olarak bilinen (hicri 1293'de) 1876-1877 Osmanlı-Rus savaşında Top Dağı'nda Aziziye Tabyaları Ruslar tarafından işgal edilince askere yardıma gelen Erzurum halkı içinde genç bir kadın da bulunmaktadır. Nene Hatun isimli bu genç kadının tabyanın kurtarılmasında gösterdiği kahramanlık hikâyesi yıllarca anlatılarak günümüze kadar gelmiştir. Mezarı Aziziye Tabyalarında (Doğaner, 2013: 245). Nene Hatun, Osmanlı-Rus Harbinin Erzurum dolayında yaşanan mücadelelerinin abideleşmiş ismidir. Kendisi milletimiz açısından bir simge, milli karakter, gönüllü asker, motivasyon kaynağı ve aynı zamanda bir annedir. Adını taşıyan bir köy (Nene Hatun Köyü) yanında milli parka da isminin verilmesi onun şahsında milli mücadele kahramanlarımıza verilen değeri göstermekte olup, takdire değerdir. Bu isim, milli parkın tanınırlığı açısından ise bir şanstır (Zaman ve Coşkun, 2012: 126).

3.1.4.2.1. Aziziye Tabyaları

Nene Hatun Tarihi Milli Parkı içerisinde bulunan tabya, 2068 m yüksekliğindeki Topdağı üzerinde yer almaktadır. Erzurum şehir merkezine yaklaşık 3.5 km uzaklıkta yer alan ve Erzurum-Ağrı (E-80) karayolundan sola ayrılan yoldan ulaşılmaktadır. Kuzeyden güneye doğru üç sıra halinde uzanmaktadır. Tabyalar Hamamderesi ile Deveboynu Geçidi üzerinden gelebilecek saldırılardan ötürü şehri korumak için yapılmıştır.

3.1.4.2.1.1. Aziziye Tabya I

Erzurum şehrinin doğusunda Topdağı'nın (2068 m) güneyinde yer almaktadır (Fotoğraf 4). Tabya, Sultan Abdülaziz tarafından 1867-1872 yılları arasında Fosfor Mustafa Paşa zamanında yaptırılmıştır (Çam, 1993: 29; Aşıroğlu, 1983: 10).

Fotoğraf 4. Aziziye Tabya I'den görünüm

3.1.4.2.1.2. Aziziye Tabya II

Erzurum'un doğusunda, Top Dağı'nın güneyinde I. Aziziye Tabyası'nın yaklaşık 200 m kuzeyinde yer almaktadır (Fotoğraf 5) (Yurttaş vd., 2008: 10). Tabya, Sultan Abdülaziz tarafından 1867-1872 yılları arasında Fosfor Mustafa Paşa zamanında yaptırılmıştır (Çam, 1993: 36; Kocagüney, 1965: 19; Aşıroğlu, 1983: 10-16).

Fotoğraf 5. Aziziye Tabya II'den görünüm

3.1.4.2.1.3. Aziziye Tabya III

Erzurum'un doğusunda, Top Dağı'nın güneyinde II. Aziziye Tabyası'nın yaklaşık 200 m kuzeyinde yer almaktadır (Fotoğraf 6) (Yurttaş vd, 2008: 11). Tabya, Sultan Abdülaziz tarafından 1867-1872 yılları arasında Fosfor Mustafa Paşa zamanında yaptırılmıştır (Çam, 1993: 38; Aşıroğlu, 1983: 10-16). Bu tabyalar askeriye tarafından tamir edilmiştir (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 6. Aziziye Tabya III'den görünüm

3.1.4.3. Ağzıaçık Tabya

Erzurum-Kars karayolu üzerinde Paşapınarı çeşmesinin yaklaşık 2 km güneyinde 2412 m yükseklikteki tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 7). Maksutefendi Mahallesi'nden 5.4 km içeride Gez Tabyasından tarihi yol boyunca yaklaşık 2.4 km uzaklıktadır. Tabya II. Abdülhamit'in saltanatı döneminde, 1884-1896 yılları arasında Şahap Paşa'nın hazırladığı projeye göre Topçu Binbaşı Zühti tarafından inşa ettirilmiştir (Çam, 1993: 92; Aşıroğlu, 1996: 37-38). Askeriye tarafından terkedilmiş olup, genel olarak harap haldedir (Küçükkuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 7. Ağzıaçık Tabya'dan görünüm

3.1.4.4. Ahali Tabya

Tabya, Erzurum-Kars karayolunun 5. km'sinde, Maksutefendi Mahallesi'nin batısında 1988 m' bir tepe üzerinde inşa edilmiş olup, askeri kışlanın içinde bulunmaktadır. 1872 yılında Fazıl Ahmet Paşa başkanlığında kurulan bir komisyonun hazırladığı proje üzerine yaptırılmıştır (Çam, 1993: 61). 3000 Erzurumlu gönüllünün ücretsiz olarak çalışıp yaptığı için tabyaya Ahali Tabyası adı verilmiştir. Diğerlerine göre oldukça bakımlıdır (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

3.1.4.5. Büyük Höyük Tabya

Erzurum-Tekman karayolu sapağından yaklaşık 4.5 km sonra sola ayrılan yoldan 3.6 km içeride Hancıgaz Mahallesi'nin batısında 2105 m yükseltideki Büyükhöyük Tepesi üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 8). Bu tabya iki parçadan oluşmaktadır. Ana tabyanın yaklaşık 360 m yukarısında zirvede Pasinler Ovası'nı kontrol için küçük bir yapı daha bulunmaktadır. 1884-1896 yıllarındaki inşa faaliyetleri sırasında yapılmıştır (Yurttaş vd., 2008, 11). Şahap Paşa tarafından projesi çizilen tabyanın inşasında Uzunahmet Tabyası'nın da yapımında görev alan, Kurmay Yarbay İhsan ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu İstihkam Yüzbaşı Muhtar da bulunmuştur (Çam, 1993: 140). Kaderlerine terkedilmiş olan bu tabyalar harap durumdadır (Küçükkuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 8. Büyük Höyük Tabya'dan görünüm

3.1.4.6. Büyük Kiremitlik Tabya

Erzurum-Çat karayolunun (D-950) üzerinde Atatürk Üniversitesi ile Yenişehir semti arasında kalan ve atlama kulelerinin de yer aldığı 2013 m yükseltideki Büyük Kiremitlik Tepe üzerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 9). Şehir merkezine yaklaşık 1.5 km uzaklıktadır. Sultan Abdülaziz döneminde 1867-1872 yılları arasında Fosfor Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır (Çam, 1993: 46). Aynı zamanda bu tabya Harput (Elazığ) istikametinden gelen kervanları koruma konusunda bir fonksiyona sahipti (Altaş, 2015: 98). 1989 yılı sonuna kadar askeriye tarafından kullanıldığı için diğerlerine göre daha bakımlıdır (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 9. Büyük Kiremitlik Tabya'dan görünüm

3.1.4.7. Küçük Palandöken Tabya

Palandöken Dağları'nın (Ejder Tepesi'nin (3176 m) güneybatısında) güney bölümünde Bozyokuş Tepe (2962 m) arkasında Erzurum-Ağrı (E-80) karayolundan Tekman'a ayrılan yolun yaklaşık 31. km'sinde Palandöken Geçidi (2885 m)'nden sonra Küçük Palandöken Tabyasından 2 km sonra toprak yoldan gidilerek ulaşılmaktadır (Fotoğraf 10). II. Abdülhamit döneminde projesi Şahap Paşa tarafından çizilmiş Yüzbaşı Ömer Lütfi de inşaat sorumlusu olarak görev yapmıştır (Çam, 1993: 64). Erzurum tabyalarının en büyüğüdür. Tabyanın taşları çevre köylüler tarafından sökülüp alınmaktadır. Günden güne tahrip olan tabyanın tonozlarından biri yıkılmıştır (Küçükkuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 10. Küçük Palandöken Tabya

3.1.4.8. Çobandede Tabya

Pasinler Ovası'nın kuzeydoğusunda 2368 m yüksekliğindeki Çobandede Tepesi'nde yer almaktadır. Dolangez Tabya'sından yaklaşık 10 km sonra toprak yol üzerinden ulaşılmakta olup, BOTAŞ çalışmalarından dolayı güney yönündeki yol kapatılmıştır. Ulaşım kuzeydeki Köse Mehmet köyü üzerinden yapılmaktadır (Fotoğraf 11). Çobandede Tabyası II. Abdülhamit döneminde Şahap Paşa tarafından hazırlanan proje ile Giritli Yüzbaşı Refik ve Teğmen Abdullah'ın nezaretinde yapılmıştır (Çam, 1993: 108). Ordu birlikleri tarafından terkedilen tabya günümüzde harap durumdadır (Küçükkuşurlu, 2015: 121). Bu tabya çevresinde çok sayıda I. Dünya Savaşı'na ait siper bulunmaktadır.

Fotoğraf 11. Çobandede Tabya

3.1.4.9. Dolangez Tabya

Büyüktüy Mahallesi'nin yaklaşık 1.5 km batısında 2039 m yükseltide Dolangez Tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 12). Erzurum-Ağrı karayolunun yaklaşık 16. km'sinden ayrılan toprak yol üzerinden 3 km sonra ulaşılmaktadır. Tabya, Şahap Paşa tarafından çizilmiş olup, Giritli Yüzbaşı Refik ve Teğmen Abdullah'ın nezareti altında, II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yılları arasında diğer tabyalarla birlikte yapılmıştır (Çam, 1993: 115). Tabya genel olarak yıkılmış olup, taş yığınları halinde durmaktadır.

Fotoğraf 12. Dolangez Tabya'dan görünüm

3.1.4.10. Gez Tabya

Maksutefendi Mahallesi'nden güneydoğuya doğru devam eden yolun yaklaşık 5.4 km'sinde 2406 m yükseltide tepe üzerinde yaklaşık 700 m çıkıldıktan sonra ulaşılmaktadır (Fotoğraf 13). II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yılları arasında yaptırılmıştır (Çam, 1993: 148). Oldukça tahrip olan tabya kalıntılardan ibarettir.

Fotoğraf 13. Gez Tabya'dan görünüm

3.1.4.11. İlâve Tabya

Erzurum-Tekman karayolunun 4. km'sinden sola ayrılan yoldan yaklaşık 2 km içerde, Uzunahmet Tabyasının yaklaşık 2 km kuzeybatısında 2070 m yüksekliğindeki İlâvetabya Tepesi üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 14). II. Abdülhamit döneminde yapılan diğer Erzurum tabyaları gibi 1884-1896 yıllarındaki inşa faaliyetleri sırasında yapılmıştır. Şahap Paşa tarafından plan ve projesi çizilen tabyanın inşasında, Uzunahmet Tabyası'nın da yapımında bulunan, Kurmay Yarbay İhsan ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın oğlu İstihkam Yüzbaşısı Mahmut Muhtar da bulunmuşlardır (Çam, 1993: 134). Tatbikatlarda kullanıldığı için sağlam kalmış olup, bazı kısımlarının yıkıldığı görülmektedir (Küçükuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 14. İlâve Tabya'dan görünüm

3.1.4.12. Karagöbek Tabya

Erzurum-Artvin karayolu üzerinde Karagöbek Mahallesi'nin yaklaşık 1 km güneyinde 2218 m yüksekliğindeki Karagöbek Tepe'sinde yer almaktadır (Fotoğraf 15). II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yılları arasında Şahap Paşa'nın hazırladığı projeye göre Tiranlı Binbaşı Mahmut Hayret sorumluluğu altında yapılmıştır (Çam, 1993: 160). I. Dünya Savaşında Ruslar tarafından bombalanan, Cumhuriyet döneminde ise taşları söküp götürülen tabya artık tanınmaz haldedir (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 15. Karagöbek Tabya'dan görünüm

3.1.4.13. Küçük Höyük Tabya

Erzurum-Tekman karayolu sapağından yaklaşık 4.5 km sonra sola ayrılan yoldan 2.6 km içeride Büyük Höyük Tabyasının kuzeyinde 1980 m yüksekliğindeki tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 16). Büyük Höyük Tabyasına yaklaşık 1.3 km uzaklıktadır. Ayrıca Yıkıkhana Deresi üzerinde 2 gözlü tarihi bir köprü bulunmaktadır. II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yıllarındaki tabya inşaatları sırasında yapılmıştır. Şahap Paşa tarafından plan ve projesi çizilen tabyanın inşasında, Kurmay Yarbay İhsan ve Gazi İstihkâm Yüzbaşısı Mahmut Muhtar da bulunmuşlardır (Çam, 1993: 134). Kaderlerine terk edilmiş olan bu tabyalar harap durumdadır (Küçükkuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 16. Küçük Höyük Tabya'dan görünüm

3.1.4.14. Küçük Kiremitlik Tabya

Büyük Kiremitlik Tabyası'nın doğusunda 1980 m yükseltideki Küçük Kiremitlik Tepe üzerinde bulunmaktadır. Eski Süleyman Demirel Araştırma Hastanesi'nin arkasında yer almaktadır (Fotoğraf 17). Şehir merkezine yaklaşık 2.3 km uzaklıktadır. Sultan Abdülaziz döneminde 1867-1872 yılları arasında Büyük Kiremitlik Tabyası'nın 93 Harbinde işgal teşebbüsüne maruz kalması üzerine 1844 yılında II. Abdülhamit zamanındaki inşaatlar sırasında yaptırılmış olduğu kabul edilmektedir (Çam, 1993: 59). Askeriye tarafından kullanılıp bakıldığı için sağlam kalmıştır (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 17. Küçük Kiremitlik Tabya'dan görünüm

3.1.4.15. Büyük Palandöken Tabya

Erzurum-Ağrı (E-80) karayolundan Tekman'a ayrılan yolun yaklaşık 31. km'sinde Palandöken Geçidi (2885 m)'nden sonra 2.2 km toprak yoldan gidilerek ulaşılan tabya, Palandöken Dağları'nın güney kesiminde 3017 m yüksekliğindeki Tabya Tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 18). Yaklaşık 2900 m yükseltide yer alır. II. Abdülhamit döneminde, 1884-1896 yılları arasında Yüzbaşı Ömer Lütfi nezaretinde yapılmıştır (Çam, 1993: 64).

Fotoğraf 18. Büyük Palandöken Tabya'dan görünüm

3.1.4.16. Mecidiye Tabya

Nene Hatun Tarihi Milli Parkı içerisinde bulunan tabya, 2050 m yüksekliğindeki tepe üzerinde yer almaktadır (Fotoğraf 19). Erzurum şehir merkezine yaklaşık 3.5 km uzaklıkta yer alan ve Erzurum-Ağrı (E-80) karayolundan sola ayrılan yoldan ulaşılmaktadır. Sultan Abdülmecit tarafından yaptırılan tabyanın inşaatına o dönem Erzurum Valisi olan Zarif Mustafa Paşa nezaret etmiştir. 1852 yılının haziran ayında inşaatına başlanmıştır (Çam, 1993: 24). Oldukça sağlam olan bu tabya diğerlerine göre daha az tahrip olmuştur (Küçükuğurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 19. Mecidiye Tabya'dan görünüm

3.1.4.17. Sivişli Tabya

Erzurum-Ağrı (E-80) karayolunun 9. km'sinde Nene Hatun 1877-1879 Türk-Rus Harbi Şehitliğinin (Paşapınarı) bulunduğu yerden ayrılan toprak yoldan yaklaşık 1 km sonra ulaşılmaktadır. Nene Hatun Mahallesi'nin güneybatısında 2125 m yüksekliğindeki tepe üzerinde bulunmaktadır (Fotoğraf 20). II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yılları arasında Şahap Paşa'nın hazırladığı plan ve projeye göre yapılmış olup, Binbaşı Rağıp ve Yüzbaşı Raşit nezaretinde uygulanmıştır (Çam, 1993: 83). En büyük tabyalardan biri olan, yakın zamanlara kadar askeri kışla olarak kullanıldığı için sağlam kalmıştır. Günümüzde kaderine terk edilmiştir (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 20. Sivişli Tabya'dan görünüm

3.1.4.18. Tafta Tabya (Şahap Paşa Kışlası)

Erzurum-Artvin karayolu üzerinde Gökçeyamaç Mahallesi'nin yaklaşık 2 km kuzeydoğusunda Maşat Tepe (1920 m) ve Tükenmez Tepe (1947 m) arasında yer almaktadır (Fotoğraf 21). Tortum'dan Artvin'e ulaşan boğazdan gelebilecek muhtemel bir tehlikeyi önlemek için yapılmıştır (Yurttaş vd., 2008: 21). II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yılları arasında Şahap Paşa'nın ismine atfen "Şahap Paşa Kışlası" olarak da bilinmektedir. Tabyanın yapımında Tıranlı Binbaşı Mahmut Hayret Bey de bulunmuştur (Çam, 1993: 152). Bir müddet askeriye tarafından kullanılmış olduğu için korunmuş, daha sonra kaderine terk edilmiş olan tabya, çobanlar tarafından ahır olarak kullanılmaktadır (Küçükkuşurlu, 2015: 121).

Fotoğraf 21. Tafta Tabya (Şahap Paşa Kışlası)'dan görünüm

3.1.4.19. Toparlık Tabya

Erzurum-Kars karayolu üzerinde Maksutefendi Mahallesi'nden 5.4 km gidildikten sonra tarihi yol takip edilerek yaklaşık 1.3 km sonra Toparlık Tabya'ya ulaşılır (Fotoğraf 22). Tabya, II. Abdülhamit döneminde 1884-1896 yılları arasında Şahap Paşa'nın hazırladığı plan ve projeye göre yapılmış olup, Proje Topçu Binbaşı Zühti tarafından uygulanmıştır (Çam, 1993: 92). Kaderine terk edilmiş olan tabya harap bir vaziyettedir (Küçükkuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 22. Toprak Tabya'dan görünüm

3.1.4.20. Uzunahmet Tabya

Uzunahmet mahallesinin kuş ucumu 1 km güneybatısında 2083 m Uzunahmettabya Tepesi üzerinde yer almaktadır. Erzurum-Tekman karayolunun 4. km'sinden sola ayrılan yoldan yaklaşık 2 km içerde bulunmaktadır (Fotoğraf 23). II. Abdülhamit döneminde yapılan diğer Erzurum Tabyaları gibi 1884-1896 yıllarındaki inşa faaliyetleri sırasında yapılmıştır. Tabyanın plan ve projesi yine Şahap Paşa komutasındaki heyete aittir (Çam, 1993: 127). Tatbikatlarda kullanıldığı için sağlam kalmıştır. Bununla birlikte bazı kısımlarının yıkıldığı görülmektedir (Küçükkuşurlu, 2015: 122).

Fotoğraf 23. Uzunahmet Tabya'dan görünüm

3.1.4.21. Surp Nişan (Hamidiye) Tabya

Topdağı'nın ve Mecidiye Tabyası'nın kuzeyinde Polorgonat T. (1080 m)'de ve toprak istihkamların bitişiğinde yapılmış olan bu tabya artık mevcut değildir (Küçükkuşurlu, 2015: 122). Bu durum tarihimize ve tarihi kaynaklara delillik eden yapılara karşı ne denli duyarsız olduğumuzun bir göstergesidir.

3.1.5. Cephanelikler

3.1.5.1. Cephanelik I

Mecidiye Tabyası'nın batısında bulunan cephanelik, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak yapılmış, üzeri beşik tonozla örtülmüş tek mekândan ibarettir. Kuzey cephesi yıkılan cephaneliğin dış kaplamaları sökülüştür. Cephaneliğin kesme taş örtüsünde ise tuğla kullanılmış içten sıvanmıştır (Yurttaş vd., 2008: 23).

3.1.5.2. Cephanelik II

Dere Mahallesinde eski Kırk Değirmenler Deresi'nin doğusunda eğimli bir arazi üzerinde kurulan cephanelik, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olarak yapılmış, üzeri tonozla örtülmüş tek mekândan ibarettir. Cephanelik olarak kullanılması nedeniyle duvarları oldukça kalın tutulmuş ve pencere açıklığına yer verilmiştir. Blokaj duvar örgüsü ile yapılan duvarlar kesme taş kaplamadır. İçten beşik tonozla kapatılan cephanelik dıştan çift yönlü çatı ile örtülmüştür. Tonozda tuğla kullanılmıştır (Yurttaş vd., 2008: 23).

3.1.6. Kışlalar ve diğer askeri yapılar

Erzurum şehrinde 3'ü büyük, 2'si nispeten küçük 5 askeri kışla, 11 karakol, 5 cephanelik, 1 askeri depo, 250 yataklı askeri hastane ve 22 koğuşlu büyük bir ambar (taş ambarlar) ile kale Osmanlı döneminden cumhuriyet döneminde kalan diğer askeri yapılar arasında yer almaktadır. Bunlar arasında Ali Ravi Kışlası (Yoncalık) ve Erzurum Öksüz Yurdu, Firdevsoğlu Kışlası ve Erzurum Silah Fabrikası, günümüzde doğal buz dolabı vazifesi gören Taş Ambarlar (askeriye tarafından halen gıda ambarı olarak kullanılmaktadır) (Fotoğraf 24), İdadi Kışlası ve Askeri Hastane günümüzde de ayakta kalabilmiş bir bölümü askeri amaçlarla kullanılan önemli yapılar olarak dikkat çekmektedir.

Fotoğraf 24. Taş Ambarlar'ından görünüm

3.1.7. Anıtlar

3.1.7.1. Aziziye Anıtı

Aziziye Parkı içerisinde yer alan anıt (Fotoğraf 25), Erzurum Valiliği tarafından 1973 yılında Cumhuriyetin 50. yıl anısına yaptırılmıştır. Anıtta üç sütun Aziziye, Mecidiye ve Kiremitlik Tabyalarının sembolüdür. Prof. Dr. Burhanettin Alkar'ın eseri olan bu anıtta sütunların ortasında 93 Harbi'nin (1877-1878) unutulmaz kahramanları Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve yanında Nene Hatun yer almaktadır. Bu iki kahramanın etrafında da Rus Harbine karşı kenetlenen genç, yaşlı, kadın, erkek ve tüm Erzurum halkı ve askerlerden oluşan gurubu temsil etmektedir basit bir düzenlemeye sahip olup, bir kaide üzerinde Kazım Karabekir Paşanın büstüne yer verilmiştir (Yurttaş vd, 2008: 311).

Fotoğraf 25. Aziziye Anıtı'ndan görünüm

3.1.7.2. Atatürk Heykeli ve Erzurum Kongresi Anıtı

Havuzbaşı mevkiinde yer alan anıtın 1963 yılında temeli atılmış ve 1965 yılında ise açılışı yapılmıştır (Fotoğraf 26). Anıtın mimarı heykeltıraş Hakkı Atamulu'dur (Yurttaş vd, 2008: 311). Anıtın kaidesinde 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresine katılan delegeler ve kürsüde Mustafa Kemal Atatürk'ün rölyefleri işlenmiştir. Anıtın üstünde tunçtan askeri elbiseli 3.50 m boyunda Atatürk büstü yer almaktadır. Atatürk'ün bir elinde kılıç, diğer elinde ise Sevr Anlaşması buruşmuş şekildedir (Başar, 1974: 209-211).

Fotoğraf 26. Atatürk Heykeli ve Erzurum Kongresi Anıtı'ndan görünüm

3.1.7.3. Kazım Karabekir Anıtı I

Hastaneler Caddesi'nde yer alan anıt basit bir düzenlemeye sahip olup, bir kaide üzerinde Kazım Karabekir Paşa'nın büstüne (Fotoğraf 27 (a)) yer verilmiştir (Başar, 1974: 211). Bu haliyle turizm değeri taşımaktan uzaktır.

3.1.7.4. Kazım Karabekir Anıtı II

Mahallebaşı'nda yer alan anıt, basit bir düzenlemeye sahip olup, bir kaide üzerinde Kazım Karabekir Paşanın büstüne yer verilmiştir (Yurttaş vd., 2008: 312). Kazım Karabekir Paşa'nın kurtuluş savaşı boyunca göstermiş olduğu kahramanlıklar ve Erzurum'da bulunması sebebiyle önemli bir şahsın anıtla yaşatılması oldukça önemlidir (Fotoğraf 27 (b)).

Fotoğraf 27. Hastaneler Caddesi (a) ve Mahallebaşı'nda (b) bulunan Kazım Karabekir Anıtı'ndan görünüm

3.1.7.5. Nene Hatun Anıtı

Mahallebaşı'nda bulunan anıt, Cumhuriyet döneminde yapılan çeşmenin üzerinde Nene Hatun büstü yer alır. Çeşme kısmı mimari özelliği olmayan kare kaideden ibarettir (Yurttaş, 2008: 312). Nene Hatun'un hatırasına yaptırılmış anıtıyla görülmeye değer bir eser olan anıt, Ruslarla yapılan savaşta Erzurum halkı bu tabyada düşman kuvvetlerini durdurmuş ve saldırıyı önlemiştir. Dikilen anıt yalnız Erzurum'un değil, Türklüğün sembolüdür (Köksal, 1994: 104). Nene Hatun anıtlarından bir diğeri ise milli park içerisinde yer almaktadır Bunun dışında Aziziye I Tabyasının içerisinde de bir anıt inşaa edilmiştir (Fotoğraf 28).

Fotoğraf 28. Milli Park İçerisindeki Nene Hatun Anıtı (a) ve Aziziye Tabyası I (b) içerisindeki anıttan görünüm

3.1.7.6. 100. Yıl Anıtı

100. Yıl Parkı içerisinde yer alan anıt (Fotoğraf 29), Atatürk'ün doğumunun 100. Yılında 3. Ordu Komutanı Orgeneral Selahattin Demircioğlu tarafından projesi hazırlanmış ve anıt 1981 yılında 9. Kolordu Komutanlığı öncülüğünde Erzurum Valiliği, Belediye ve Atatürk Üniversitesi katkılarıyla yaptırılmıştır (Yurttaş vd., 2008: 313).

Fotoğraf 29. 100. Yıl Anıtı'ndan görünüm

3.1.7.7. Erzurum'un Kahraman Çocukları

Erzurum'da Sarıkamış harekâtında Azap cephesinde erzağı biten askerlere yardım malzemesi götüren 500'den fazla Erzurumlu çocukların yaşadıklarını anlatan rölyef (Erzurum'un Kahraman Çocukları) Erzurum'un Eski Hükümet Meydanı'na 2009 yılında yapılmıştır. Çocuklar 150.000 kg. erzağı 30 kg.'lık torbalarla Hükümet Konağı önünden hareketle Deveboynu yoluyla Eski Pasinler yolu güzergâhında Nebi Hanı Mahallesi mevkiinde Nebi Hanlarına kadar taşımışlardır (Doğaner, 2013: 257). Rölyef özel bir okulun restorasyon çalışmaları sonucunda bulunduğu yerden kaldırılarak 2016 yılında Erzurum Lisesi duvarına asılmıştır (Fotoğraf 30).

Fotoğraf 30. Erzurum'un Kahraman Çocukları Rölyefinden görünüm

3.1.8. Şehitlikler

Erzurum şehri ve çevresinde Karskapı şehitliği (Fotoğraf 30 (a)), Pasinler Köprüköy Şehitliği, Oltu Şehitliği, Kandilli Garnizon Şehitliği, Alaca Şehitliği, Yanıkdere Şehitliği, Nene Hatun mezarı (Fotoğraf 31 (b)), Aziziye Tabyası I yanındaki şehitlik (Fotoğraf 31 (c)), Nene Hatun 1877-1878 Türk-Rus Harbi şehitliği (Fotoğraf 31 (d)) bulunmaktadır.

Fotoğraf 31. Karskapı şehitliği (a), Nene Hatun mezarı (b), Nene Hatun Milli Park içerisindeki şehitlik 1877-1878 Türk-Rus Harbi şehitliğinden görünüm

3.1.9. Müzeler

3.1.9.1. Atatürk Evi Müzesi

Çaykara Caddesinde bulunan müze, XIX. yüzyılın sonlarında Erzurumlu bir zengin tarafından konak olarak yaptırılmıştır (Fotoğraf 32). 1915-1916 yılları arasında dokuz ay kadar Alman konsolosluğu olarak kullanılan yapı, bir müddette Erzurum Valisi Mahir Akkaya'ya ikametgâh olarak verilmiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın kongre için gelmiş olduğu Erzurum'da bugünkü Atatürk Evi ve Müzesi kendisi ile arkadaşlarına tahsis edilmiştir. Bu konakta 9 Temmuz-29 Ağustos 1919 tarihleri arasında 52 gün kalmıştır. Bu yapı daha sonra tekrar vali konağı olarak değerlendirilmiştir. 13 Eylül 1924 tarihinde Erzurum'a ikinci kez gelişlerinde Atatürk'e evin tapusu ve sembolik altın anahtarı Belediye Başkanı Nafiz Bey tarafından sunulmuştur (Yurttaş vd., 2008: 293). 1984 yılında Kültür Bakanlığı'na devredilmiş olup, 03.10.1984 tarihinden itibaren Atatürk Müzesi olarak ziyarete açılmıştır (Önder, 1988: 5).

Fotoğraf 32. Atatürk Evi Müzesi'nden görünüm

3.1.9.2. Kongre ve Milli Mücadele Müzesi

Kongre caddesinde yer alan Kongre Binası XIX. yüzyılın sonlarında okul olarak yaptırılan (Önder, 1997: 69) binada, 23 Temmuz 1919 Erzurum Kongresi gerçekleştirilmiştir. 1920-21 yıllarında Sanat Okulu, 1922-23 yıllarında Sultani (Lise), 1924 yılında lise olarak kullanılmıştır. 1925 yılında geçirdiği yangında binanın tüm ahşap kısımları yanmış, onarılan yapı 1940 yılında Atatürk Yapı Sanat Okulu olarak hizmete açılmıştır. Binanın ikinci katında bulunan salon ve iki oda 1960 yılında Atatürk ve Erzurum Kongre Müzesi olarak düzenlenmiş ve ziyarete açılmıştır. Aynı zamanda bir bölümü Atatürk Yapı Sanat Enstitüsü, Fen Lisesi, 1998 yılından itibaren Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi, 2006 yılından itibaren Sosyal Bilimler Lisesi olarak da kullanılmıştır (Yurttaş vd., 2008: 300). 2016 yılı itibarıyla ise sadece kongre müzesi olarak hizmet vermektedir (Fotoğraf 33).

Fotoğraf 33. Kongre ve Milli Mücadele Müzesi'nden görünüm

3.1.10. Erzurum ve çevresinde askeri turizmde mekânsal düzenlemeler

Erzurum ve çevresinde derin izler bırakan Osmanlı-Rus savaşları ve Rus işgalleri döneminin gelecek kuşaklara etkin biçimde aktarılması; ayırt edici özellikleri ile bölgeye turist çekmesi ve mevcut turist sirkülasyonu için ilave bir aktivite oluşturması amacıyla 93 Harbi'nin en şiddetli çatışmalarının gerçekleştiği Nene Hatun Tarihi Milli Parkı sınırları içerisinde UDGP'de (Uzun Devreli Gelişme Planı) Özel Proje Alanı olarak geçen tabya yapılarından Mecidiye Tabyası'nda harp tarihi müzesi kurulması planlanmaktadır. Bu durum Erzurum Tarih ve Kültür Mirası Turizmini Geliştirme Komitesi, Orman ve Su İşleri 13. Bölge Müdürlüğü, Kuzey Anadolu Kalkınma Ajansı (KUDAKA), UDGP, İDBTSEP (İnovasyona Dayalı Bölgesel Turizm Stratejisi ve Eylem Planı), kamu, sivil toplum ve özel sektör temsilcileri ile bölge dışından TÜRSAB (Türkiye Seyahat Acentaları Birliği), bakanlık yetkilileri, diğer tarihi milli parkların yöneticileri ve akademisyenlerin katıldığı ve 28 Kasım 2012 tarihinde yapılan "Nene Hatun Tarihi Milli Parkı Tabyalarının İşlevselleştirilmesi Ortak Akıl Çalıştayı" sonuçları içerisinde önemle vurgulanmıştır. Kent tarihinde önemli bir döneme ait eserlerin korunması, toplanması, sergilenmesi ve gelecek nesillere

aktarılmasında eğitici bir rol üstlenecek bu müze aynı zamanda tarih ve kültür mirası rotası üzerinde yer alan önemli bir turizm ürünü işlevi görecektir (Eymirli, 2014: 14-15).

Sahanın milli park statüsünde koruma altına alınmasına neden olan son derece önemli kaynak değerleri vardır. Bunların başlıcaları; Topdağı (2064 m)'nin çevreye hâkim noktalarında konuşlanmış tabyalar, Nene Hatun Anıt Mezarı, siperler, şehitlikler, savaşta kullanılmış maddi unsurlar ve izlerdir. Nene Hatun Tarihi Milli Parkı kaynak değerleri ile turizm ve eğitim sahası olarak değerlendirilme potansiyellerine sahiptir. Milli motivasyon sahaları, kimi zaman da ortak tarih bilinci kazandırmada kullanılan araçlardır. Bu potansiyelin günümüz itibarıyla yeterince değerlendirildiğini söylemek güçtür (Zaman ve Coşkun, 2012: 119-121-132). Diğer kaynak değerleri; "Harp Tarihi", "Milli Mücadele", "Türk Kadınının Cesaret ve Kahramanlığı" gibi özelliklerinden oluşmaktadır (Gürdal, 2014: 508).

Büyükşehir Belediyesi tarafından sunulan proje bütçesi 27/12/2012 tarihinde Kalkınma Bakanlığınca onaylanmış ve fizibilite raporu uyarınca 95.689.578,22 TL olarak belirlenmiştir. Bütçenin 60 milyon TL'lik kısmı Cazibe Merkezlerini Destekleme Programı (CMDP) bütçesinden karşılanmaktadır. Proje kapsamında alanda yer alan metruk yapıların yaklaşık % 90'lık kısmı kamulaştırılmış olup, kamulaştırma ve restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Çevre düzenlemesine ilişkin ihale işlemlerinde de son aşamaya gelinmiştir (<http://www.kayda-deger.com/dosyalar/kbveajansi.pdf> Erişim Tarihi: 05.01.2017).

3.1.11. Askeri kutlamalar ve yıldönümleri

Birçok önemli olaya sahne olmuş savaş alanları, çeşitli nedenler ve motivasyonlar ile milyonlarca insan tarafından ziyaret edilmektedir. Savaş alanları hükümetlerin, sivil toplum kuruluşları, çeşitli vakıf ve derneklerin çabaları ile birçok turizm etkinliğine sahne olmaktadır. Bunların başında ise anma törenleri gelmektedir. Sosyal projeler, anma törenleri ile beraber gerçekleştirilecek özel organizasyonlarla binlerce insan için turizm etkinlikleri düzenlenebilmektedir (Atay ve Yeşiltaş, 2010: 70-71). Bu kapsamda 2016 yılında dernek, vakıf ve belediyenin katkılarıyla 6.'sı düzenlenen Geleneksel Nene Hatun ve Şehitleri Anma Günleri 12 Kasım tarihinde çeşitli etkinliklerle gerçekleştirilmiştir (Fotoğraf 34).

Fotoğraf 34. 12 Kasım 2016 tarihinde yapılan 93 Harbi şehitlerimizi anma töreninden görünüm

4. Sonuçlar ve öneriler

Savaş alanları turizmi, ünlü veya çok sayıda insanın ani veya şiddetli ölümlere maruz kaldığı yerlerin ticari amaçlarla geliştirildiği ve turizmin hizmetine sunulduğu alanlardır (Aliagaoglu, 2008: 90). Hüzün turizmi kapsamında savaş ile alakalı faaliyetler, site ve destinasyonlar turizm pazarının büyük bir kısmını teşkil etmektedirler (Smith, 1998: 203). Bu kategori potansiyel turizm ürünü olarak savaş ve savaş alanlarının metalaştırılmasını içermektedir. Böyle destinasyonlar aslında eğitici ve hatıra odaklıdır (Stone, 2006: 156).

Turistler tarihsel kaynakları çeşitli nedenlerle çekici bulurlar. Geçmiş medeniyetlerin kalıntıları ve o dönemde yaşayan insanların, makinelerin olmadığı devirlerde vardıkları teknolojik düzey, sanat ve mimariye duydukları hayranlık turistleri etkileyebilmektedir. Kültürel kaynakların çekiciliği genelde turistlerin kendi kafalarında; bunlar, turistlerin eğitimleri, bilgileri ve seçtikleri eğlence tarzlarıyla belirlenir. Her ne kadar ilk bakışta kitle pazarına hitap ettiği görülüyorsa da, tarihsel çekicilikler daha iyi eğitim görmüş ve toplumun “beyaz yakalılar” olarak bilinen kesimi tarafından ziyaret edildikleri anlaşılmaktadır. Bir tarihsel kaynağın otantikliği pazarın talepleri kadar, kaynaktan sorumlu olanların anlayışına ve siyasetlerine de bağlıdır (Özgüç, 2013: 72-77-141).

Askeri turizme öncelikle gidilen yerde yapılan savaşla manevi ilişkisi olan askerler, savaşta katılanların çocukları, torunları, şehit aileleri katılmaktadır. Bunun yanında askeri turizm kültür turizmi içinde olması bakımından askeri tarihe, kültüre meraklı insanları çekmektedir. Bu açıdan askeri turizme katılanları “kültürel turist” olarak değerlendirmek gerekir. Devam eden savaşları görmek, savaşın ateşli ortamında bulunmak isteyen savaş meraklılarını ise “savaş turistleri” olarak adlandırmak gerekir (Doğaner, 2013: 215).

Erzurum turistik çeşitlilik açısından hem doğal, hem de beşeri turistik kaynaklar yönüyle oldukça zengin kaynaklara sahiptir. İlde ön plana çıkan turizm çeşitleri arasında kış turizmi, termal turizm, kültür turizmi ve doğa turizmi olduğu görülmektedir. Gerek iç ve gerekse dış turizm açısından Erzurum için şimdilik en önemlileri beşeri turistik kaynaklardır (Doğanay, 1985: 197). Bölge kültürel ve tarihsel çeşitliliğe rağmen, yeteri kadar tarihi ve kültürel mirasın günümüze korunarak gelmesi mümkün olmamıştır (Aktaş, 2008: 451).

Erzurum kenti savaş alanları turizmi potansiyeli yüksek olmasına rağmen bu alanların turizmde henüz yeterince yer bulamamış olması bu çalışmanın hazırlanmasında da önemli rol oynamıştır. Kültürel çekicilikler bakımından zengin olan Erzurum, doğa ve kış turizminde olduğu kadar bu alanda da önemli bir destinasyondur. Diğer savaş alanları kadar ön plana çıkmamış olsa da, ulusal ve uluslararası anlamda öneme sahip bir yerdir. Bu alanlara olan ziyaretlerin çok veya az olmasında olayın gerçekleştiği zaman, hadisenin önemi, Dünya ülkelerinin siyasi açıdan yarattığı değişim, insanlık üzerinde bıraktığı olumlu veya olumsuz etki gibi birçok faktör rol oynamaktadır.

Genel anlamda Türkiye’de savaş turizmi mekânları çok olmasına rağmen turizme açılmamasının nedeni kültür turizminin arkeolojik turizmde ve tarihsel turizmde yoğunlaşmış olmasıdır (Doğaner, 2006: 19). Bunun bir göstergesi olarak Erzurum şehrini korumak amacıyla stratejik açıdan önemli yerlerde büyük zorluklarla yapılan ve şehrin savunmasında önemli görevler üstlenen tabyaların atıl durumda kalması, kaderine terk edilmesi ve tahrip olması, yerel halkın ve diğer turistlerin bu tarihsel değerlerin varlığından haberdar olmaması bunu destekler mahiyettedir.

Erzurum ili askeri turizm açısından zengin bir potansiyeli bünyesinde barındırmasına rağmen askeri turizme konu olan kale, tabyalar, anıtlar, müze ve diğer yapılar turizm açısından yeterince değerlendirilmemektedir. Kent merkezinde bulunan yapılar genellikle kültür turizmi kapsamında gelen büyük turlar tarafından gezilirken, tabyalar ve diğer anıtlar kent merkezinden uzak olması ve bilinmemesi sebebiyle turistler tarafından ziyaret edilmemektedir. Bu yapılar içerisinde en çok Kale ve çevresindeki tarihi yapılar ile Nene Hatun Tarihi Milli Parkı, Atatürk Evi, Kongre ve Milli Mücadele Müzesi gibi destinasyonlar yerli ve yabancı turistlerin yoğun ilgi gösterdikleri yerlerin başında gelmektedir. Turist istatistikleri daha çok konaklama yerlerinin verilerine dayandığından askeri turizm destinasyonlarını ziyaret eden turistler hakkında istatistiki bilgi vermek mümkün değildir. Nene Hatun Tarihi Milli Parkı’nın çevre düzenlemesinin ve açılışının 22 Aralık 2016 tarihinde yapılmış olması ve bu tarihe kadar giriş-çıkışların kontrolsüz olması nedeniyle bu alan için de ziyaretçi istatistiklerine ulaşılamamıştır.

Tablo 1. Erzurum ili turist istatistikleri

Yıl	Yerli Turist	Yabancı Turist
2010	185.280	22.512
2011	193.975	25.035
2012	198.095	23.983
2013	191.561	27.167
2014	179.186	26.905
2015	165.569	20.324

Kaynak: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Turizm işletme belgeli otellerde konaklayan yerli ve yabancı turist sayıları incelendiğinde 1990 yılında 35163 yerli, 23016 yabancı olmak üzere toplam 58179 kişinin konakladığı Erzurum ilinde, 10 yıllık süreç sonunda 2000 yılında konaklayan ziyaretçi sayısı (143882 yerli, 9500 yabancı) yaklaşık üç kat artarak 153382'e ulaşmıştır. Bu süreçte yabancı turist sayısında azalma olmasına rağmen görülen ziyaretçi artışının tamamen yerli turist sayısından kaynaklandığı dikkat çekmektedir (Birinci ve Kaymaz, 2015: 184). 2010 yılında 185.280 yerli turist, 22.512 yabancı turist gelmiştir. 2011 yılında Erzurum ilinde gerçekleştirilen Dünya Üniversiteler Kış Oyunu (Winter Universiade) yapıldığı yıl olması sebebiyle yerli turist sayısı 193.975'e, yabancı turist sayısı ise 25.035 kişiye yükselmiştir. 2012 yılına gelindiğinde 198.095 yerli turist gelmiş olup bundan sonraki yıllarda sürekli bir düşüş yaşanmıştır. Yabancı turist sayısı 2012 yılında 23.983'e gerilemiş olup 2015 yılına kadar sürekli azalma meydana gelmiştir. Bu düşüşte ülke içerisinde yaşanan terör olayları ve Ortadoğu'da yaşanan savaşlar etkili olmuştur (Tablo 1).

Tablo 2. Erzurum ili turist istatistikleri

Turizm İşletme Belgeli Konaklama Tesisi Niteliği ve Sayısı		Oda Sayısı/Yatak Sayısı/Lokanta Kapasitesi/Seminer Salonu Kapasitesi	Belediye Belgeli Konaklama Tesisi Niteliği ve Sayısı	Oda Sayısı/Yatak Sayısı	
5 Yıldızlı	2	405/822/1.230/1.900	1. Sınıf	20	648/1249
4 Yıldızlı	2	343/692/760/450	2. Sınıf	18	356/705
3 Yıldızlı	6	313/619/575/80	3. Sınıf	21	253/550
2 Yıldızlı	3	108/220/140/-	Lüks	4	133/252
			Kaplıca	3	163/337
			Pansiyon	3	16/48

Kaynak: Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

Erzurum kenti ve yakın çevresinde bulunan turistik destinasyonlar içerisinde askeri turizme kaynak oluşturan yapılar kent merkezine yakın olması ulaşılabilirlik açısından büyük kolaylıklar sağlamaktadır. Kentin konaklama imkanları oldukça gelişmiş olup, kent ve çevresinde turizm işletme belgeli 5 yıldızlı (2), 4 yıldızlı (2), 3 yıldızlı (6) ve 2 yıldızlı (3) olmak üzere toplamda 13 konaklama tesisi bulunmaktadır. Bunun yanı sıra belediye belgeli 1. sınıf (20), 2. sınıf (18), 3. sınıf (21), lüks (4), kaplıca (3) ve pansiyon (3) gibi konaklama tesisleri çeşitli alternatifler sunmaktadır. Turizm işletme belgeli konaklama tesislerinin birçoğunda lokanta ve seminer salonları da mevcuttur (Tablo 2).

Erzurum kentinde yoğun olarak gerçekleştirilen turizm faaliyetlerine alternatif olarak kültür turizmi içerisinde savaş alanları ve tarihsel turizmini de kazandırmak, ilin özel ilgi turizmi çeşitliliğini artıracaktır. Çünkü Erzurum'a gelen yerli ve yabancı turistlerin büyük bir bölümü kış mevsiminde kış sporları turizmi için gelmektedir.

Yazın gelen turistler ise kent içerisinde bulunan tarihi ve kültürel alanları gezmektedirler. Bu tarihi yerlerle ilişkili olmalarına karşın daha çok kış turizmi kapsamında Erzurum'a gelen yabancı turistler içerisinde Ruslar (2015 yılında 519, 2014'de 1.697, 2013'de 2.329, 2012'de 1.064 ve 2011'de 1098 turist) önemli bir bölümünü oluşturmaktadır (İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015). Tabyaların turizme kazandırılmasından önce bu alanların Kültür ve Turizm Bakanlığı öncülüğünde, yerel yönetimler ve Kuzey Doğu Anadolu Kalkınma Ajansı (KUDAKA)'nın da destekleri ile planlama yapılarak, bu alanların Nene Hatun Milli Parkı'nda olduğu gibi koruma altına alınması, ulaşım imkanlarının iyileştirilmesi, restorasyon çalışmaları yapılarak yıkılmaya yüz tutmuş ve kaderine terk edilmiş önemi yüksek bu tarihsel değerlerin turizme kazandırılması gerekmektedir.

Savaş alanlarında çeşitli savaş malzemelerinin ve asker hatıralarının sergilendiği müzeler mevcuttur (Atay ve Yeşildağ, 2010: 69). Bu açıdan ziyaret edilen Atatürk Evi Müzesi ve Erzurum Kongre Binası ilgi gören yerler arasında bulunmaktadır. Savaş alanlarına yönelik turizm faaliyetleri tarih bilinci oluşturmasının yanı sıra manevi değerler ve milli duyguların ön plana çıkmasına katkı sağlamaktadır. Günümüzde müzelerin tarihi ve kültürel eserleri toplama, koruma, sergileme ve belgeleme gibi fonksiyonlarının yanı sıra eğitim, ulusal imaj oluşturma ve eğlence gibi amaçlara da hizmet ettikleri görülmektedir.

Bu kapsamda İngiltere'deki Imperial Savaş Müzeleri ile Ukrayna'daki Great Patriotic Savaş Müzesi bu şekilde kullanılan en önemli müzeler arasında yer almaktadır (Eymirli, 2014: 9-10). Genel olarak tabyalar Nene Hatun Milli Parkı içerisindeki Mecidiye ve Aziziye tabyaları hariç, atıl durumda olup, kendi kaderlerine terk edilmiş, doğal yollarla tahrip olmalarının yanı sıra, beşeri etkenlerle çok ciddi tahribatlara da sahne olmuş ve olmaya da devam etmektedir. Tabyalar içerisinde yakın çevrede yaşayan köylülerin farklı amaçlarla bu yapılar üzerinde değişiklik yapmaları, define aramaları, taşların sökülerek ev inşaatlarında kullanmaları, yapıların içerisinde büyük ve küçükbaş hayvanların barındırılması, madde bağımlılarının bu alanları farklı amaçlarla kullanmaları, ateş yakılması ve duvarlara yazılar yazılması ve çöplerin çevreye atılması tabyalar çevresindeki en önemli sorunlar olarak dikkat çekmektedir.

Erzurum şehri ve çevresi savaş alanları içerisinde yer alan tarihsel yapılar konusunda yapılan arazi çalışmaları ve gözlemleri neticesinde önemli bir turizm potansiyeline sahip olduğu görülmüştür. Ancak bu yapıların genel olarak turizm açısından atıl durumda kalmalarının yanı sıra, hızla tahrip olma tehlikesiyle karşı karşıya kaldıkları ve amaç dışı kullanıldıkları tespit edilmiştir. Bulgular neticesinde savaş alanlarının koruma-kullanma, tanıtma ve turizm açısından değerlendirilmesi konusunda başlıca sorunlar ve çözüm önerileri şu şekilde sıralanmak mümkündür. Bu alanların turizme kazandırılması için öncelikle restorasyon çalışmalarının yapılması gerekmektedir. Bunun yanı sıra turizm danışma merkezleri, tabya alanlarının ışıklandırılması, hediyelik eşya satış yerleri, lavabo, kafeterya, dinlenme ve oturma yerleri, çöp kutuları, güvenlik gibi temel gereksinimlerin karşılanmasına yönelik yatırımlara hız verilmelidir.

Nene Hatun Milli Parkı dışında kalan diğer tabyalarda bilgilendirme levhaları bulunmamaktadır. Bilgilendirme levhaları ve panoları farklı dillerde yapılarak yerli ve yabancı turistlerin tabyanın genel özellikleri hakkında bilgi sahibi olması sağlanmalıdır. Ayrıca bunların çevreyle uyumlu, görsel kalitesi yüksek ve tüm tabyalarda standart olmasına dikkat edilmelidir. Bütün tabyalar stratejik açıdan hâkim tepelerde yer almaktadır.

Tabyaların çevresinde uygun alanlara seyir terasları yapılarak gelen ziyaretçilerin gözlem yapmaları, manzarayı seyretmeleri ve alanın önemini izleyerek kavramaları sağlanmalıdır. Savaş alanlarının olumsuz etkilenmesine yol açacak yapılaşmalardan ve sanayi faaliyetlerinden kaçınılmalıdır (gecekonduculuşma, baz istasyonları, taş ile kum ocakları gibi).

Tabyalar kaderlerine terk edilmeleri nedeniyle doğal şartların altında meydana gelen tahribatlarla her geçen gün yok olmaktadır. Birçok tabya bu şekilde toprağa gömülmüş, kar ve su birikintileri, rüzgâr aşındırması, çökme gibi tahribatlarla karşı karşıyadır.

Savaş alanları, kalıntıları ve izleri tarihi sit içine girmesinden dolayı tabyalar acilen koruma altına alınmalıdır. Anma törenlerine önem verilmelidir. Bu konuda yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşlarının profesyonel organizasyonları ile yerel halk ve her yaşta öğrencilerin de katılımıyla anma töreni yapılmalıdır. Bu çerçevede okullarda şiir, kompozisyon ve resim yarışmaları gibi birçok organizasyonla gençler arasında farkındalık yaratılmalıdır. Ayrıca 7 Mart'ın Nene Hatun Günü olarak kutlanması konusunda girişimlerde bulunulmalıdır. Nene Hatun Tarihi Milli Parkında yer alan Aziziye ve Mecidiye Tabyalarında, askerlerin günlük yaşantılarını ve savaş anlarını gösterecek şekilde her odaya canlandırmalar ile o döneme ait malzemelerin, ışık ve ses efektlerinin kullanıldığı simülasyon odaları yer alabilir. Askerler mevzide beklerken, nöbet tutarken, yemek yerken, koşuşlarda yatarken gösterilebilir. Bu gösterimlerde balmumu heykellerden, dönemi yansıtan tefrişatlardan faydalanılmalıdır (Eymirli, 2014: 16).

Tabyaların tarihi dokusunun korunarak ses, koku ve artırılmış gerçeklik sağlayan uygulamalar yapılabilir. Bu anlamda 3 ve 5 boyutlu sinema sistemleri oluşturulabilir, savaştaki top seslerini, iklim koşullarına uygun olarak rüzgârı ve soğuk havayı hissedebilecekleri simulatörler kullanılabilir. Artırılmış gerçeklik uygulamaları ile de ziyaretçilerin tarihi olayları kısmen yaşaması sağlanmalıdır. Bu tür uygulamaların ziyaretçilere ve özellikle öğrencilere etkileşim sunmasından dolayı etkileyici olacağı düşünülmüştür. Işıklandırma ve ses efektleriyle birlikte askeri harekât planları, rölyefler, heykeller ve robotik maketler kullanılabilir (Eymirli, 2014: 17). Erzurum'da bir harp tarihi müzesinin kurulması uygun olacaktır. Bu türden bir müze, bölgede turizm açısından çeşitlilik sağlayarak bölgenin destinasyon olarak kültür turizminde markalaşmasına hizmet edecek, kültürel açıdan yaşananların gelecek nesillere aktarılmasını ve geniş kitlelere duyurulmasını sağlayacaktır (Eymirli, 2014: 20).

Savaş mekânlarına yönelik tur ve organizasyonlar (tarihe pedalla bisiklet turu, tarihe yolculuk, 93 Harbine yürüyüş rotaları gibi), düzenlenerek bu mekânların tanınırlıkları artırılmalı, bu alanların anlam ve önemlerine dikkat çekilmelidir. Özellikle 93 Harbi'nin taraflarından olan Ruslar başta olmak üzere kış sporlarına alternatif olarak tarihi alanların gezdirilmesi, tanıtılması ve turlar düzenlenmesi Erzurum ili için turizme önemli katkılar sunacaktır. Böylece atıl durumda kalan tabyaların turizme kazandırılması mümkün olacaktır.

Tabyalar ve çevresinde savaş yapılarının yanı sıra bu alanlar içerisinde şehit mezarları, silah, mermi, çeşitli aletler olduğu ve toprak altında kaldığı varsayılmaktadır. Toprak altında kalmış birçok kalıntının kazılarla çıkarılarak oluşturulması düşünülen harp tarihi müzesinde sergilenmelidir. Ayrıca yeni tespit edilecek şehitlikler var ise belirlenerek etrafı düzenlenmelidir. Erzurum Valiliği öncülüğünde gerçekleştirilen Zafer ve İnanç Yolu projesi kapsamında tabyaları ve savaş alanlarının tanıtımı çalışması yapılmış olmasına rağmen yetersiz kalmıştır. Bu nedenle tanıtım çalışmalarına önem verilmeli ve broşür, kitap, dergi, cd, belgesel, kartpostal, tablo gibi tanıtım dokümanları bastırılarak gerek savaş alanları içerisinde, gerekse turizm danışma merkezlerinde dağıtılmalıdır.

Tabyalar birbirinden farklı alanlarda yer almaktadır. Bir bütün halinde bu alanın gezilmesi için bir ulaşım ağı (Başlangıç-Bitiş Rotası) düzenlenmelidir. Tabyalara giden yollar Nene Hatun Milli Parkı hariç bazılarında ulaşım alt yapısı yetersizdir. Bu yolların düzenlenmesi ve ulaşım kolaylığı sağlanması gerekmektedir. Tabyaların buldukları alanları gösteren tabelalar yetersiz olup, bu levhalardaki bilgilerin bir bölümü hatalı, ziyaretçileri yanıltıcı mahiyettedir. Bu tabelaların yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Turizm tanıtım kitapçıklarında tabyaların dağılımlarını gösteren haritalara yer verilmelidir. Ayrıca bu haritalar Nene Hatun Tarihi Milli Parkı içerisinde ve diğer tabya alanlarında bilgilendirme panolarında da bulunmalıdır.

Tabyaların tamamı bütüncül yaklaşımla ele alınarak savaş alanlarının bütün olarak planlanması, uzun devreli gelişme planının hazırlanması gerekmektedir. Alanın sınırlarının çizilmesi, korunması ve turizme kazandırılması önündeki engeller, eksiklikler ve yapılması gerekenler ilgili kurumlar, sivil toplum örgütleri, akademisyen ve halk görüşü dikkate alınarak yapılmalıdır. Alanın ulusal olduğu kadar uluslararası önemine de vurgu yapılmalıdır. Gençlere tarih bilinci aşılama bu alanlara gerçekleştirilecek gezilere daha çok önem verilmeli ve Nene Hatun Tarihi Milli parkı içerisinde uzman rehberlerle gelen ziyaretçilere sahayla ilgili bilgilendirme hizmetleri verilmelidir. Tarihin en önemli delilleri olan savaş yapılarının turizme kazandırılması, yabancı turistlerin dikkatini, özellikle de Rus ve Ermenilerin bu alanlara çekmek Erzurum ilinde turizmin gelişmesinin yanında tarih sahnesindeki yerini tüm dünyaya gösterme konusunda da büyük bir fırsat olacaktır.

Kaynaklar

- Aktaş, G. (2008). *Türkiye Turizm Coğrafyası*, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Akyurt Kurnaz, H., Çeken, H. & Kılıç, B. (2013). Hüzün turizmi katılımcılarının seyahat motivasyonlarının belirlenmesi, *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 57-73.
- Alaeddinoğlu, F. & Alişaoğlu, A. (2007). Savaş Alanları Turizmine Tipik Bir Örnek: Büyük Taarruz ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı, *Anatolia Turizm Araştırmaları Dergisi*, 18(2), 215-225.

- Alişaoğlu, A. (2008). Savaş Alanları Turizmi İçin Tipik Bir Yer: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı, *Millî Folklor*, 78 (yaz), 88-104.
- Altaş, N. T. (2015). Coğrafi Çevre Unsurlarıyla Şehirleşme Etkileşimi Bakımından Erzurum Şehri, Ankara: Pegem Akademi.
- Anonim, (1995). Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 11, İstanbul: Güzel Sanatlar Matbası.
- Arıncı, K. (2011). Doğal, İktisadi, Sosyal ve Siyasal Yönleriyle Türkiye'nin İç Bölgeleri, 1. Baskı, Erzurum: Biyosfer Araştırmaları Merkezi Coğrafya Araştırmaları Serisi No: 101.
- Aşıroğlu, T. (1983). Aziziye Tabyaları, Tarih Yolunda Erzurum, Erzurum.
- Atalay, İ. (1978). Erzurum Ovası ve Çevresinin Jeolojisi ve Jeomorfolojisi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 543, Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 91, Araştırma Kitapları Serisi No: 81.
- Atay, L. & Yeşildağ, B. (2010). Savaş Alanları ve Turizmi, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 65-72.
- Başar, Z. (1974). Erzurum İli Anıtları, Erzurum ve Çevresi, C.1, Erzurum: 50. Yıl Armağanı.
- Birinci, S. & Kaymaz, Ç. K. (2015). Gelişmekte Olan Bir Spor ve Kış Turizm Merkezinin Sürdürülebilir Yönetimi: Kandilli (Erzurum). Doğu Karadeniz Bölgesi Sürdürülebilir Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı, Trabzon: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları No: 31, 177-188.
- Çam, N. (1993). Erzurum Tabyaları, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Gaye Maatbacılık.
- Doğanay, H. (1983). Erzurum'un Şehirsiz Fonksiyonları ve Başlıca Planlama Sorunları. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü, Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Erzurum.
- Doğanay, H. (1985). Erzurum'un Turizm Potansiyeli, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Turizm Yılığ-1986.
- Doğanay, H. & Zaman, S. (2013). Türkiye Turizm Coğrafyası, Dördüncü Baskı, Ankara: Pegem Akademi.
- Doğaner, S. (2006). Savaş ve Turizm: Troya ve Gelibolu Savaş Alanları, *Türk Coğrafya Dergisi*, (46), 1-21.
- Doğaner, S. (2013). Türkiye Kültür Turizmi, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2015.
- Ekinci, D., Karabayır, S. & Doğaner, S. (2015). Jeomorfolojik Özelliklerin Askeri Strateji ve Harp Sanatı Üzerindeki Etkileri. M. Bahadır, A. Uzun ve H. İ. Zeybek (Ed.), Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu içinde (s. 418-440). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi.
- Eymirli, E. B., (2014). Erzurum'da Harp Tarihi Müzesinin Kurulmasına Yönelik Değerlendirme Raporu (Taslak), Erzurum: KUDAKA.
- Gürdal, M. (2014). Türkiye Turizm Coğrafyası, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Hall, J. & Basarın, J. (2009). Battlefield Tourism in Turkey: Motives For Attendance at Anzac Day Commemoration in Turkey, Tourist Experiences: Meanings Motivation and Behaviours: A International Conference, Lancashire, U.K.
- Kaysirili, A. (2014). Erzurum Şehri'nin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre), Erzurum: Zafer Ofset.
- Kılıç, B. & Akyurt, H. (2011). Destinasyon İmajı Oluşturmada Hüzün Turizmi: Afyonkarahisar ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(1), 209-232.
- Koday, Z. (2009). İdari Coğrafya Özellikleri Bakımından Aziziye Metropol İlçesi, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(2), 67-80.
- Koday, Z. & Erhan, K. (2008). Erzurum İlinin İdari Coğrafya Analizi, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8(41), 231-248.
- Konyalı, İ. H. (1960). Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul: Ercan Matbaası.
- Kozak, A. M. ve Bahçe, S. A. (2012). Özel İlgi Turizmi, Ankara: Detay Yayıncılık.
- Köksal, A. (1994). Türkiye Turizm Coğrafyası, Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- Küçükkuşurlu, M. (2015). Erzurum Tabyaları ve Kışları, 3. Baskı, İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Küçükkuşurlu, M. & Çelik, Ş. (2015). Erzurum Kalesi, 3. Baskı, İstanbul: Erzurum Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kürkçüoğlu, E. (2013). Fotoğrafların Diliyle 1877-1878 (93) Savaşı Kafkasya ve Doğu Anadolu Cephesi, Erzurum: Zafer Medya.
- Önder, M. (1988). Atatürk Evleri-Atatürk Müzeleri, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özgüç, N. (2013). Turizm Coğrafyası Özellikler ve Bölgeler, 7. Baskı, İstanbul: Çantay Kitabevi.

- Özşahin, E. & Kaymaz, Ç. K. (2013). Kuramdan Uygulamaya Yerel Yönetimler ve Kentsel Politikalar. İçinde Y. Bulut, V. Eren, S. Karakaya ve A. Aydın (Ed.), *Antakya ve Erzurum Kentlerinin Jeomorfolojik Özelliklerinin Kentsel Ekoloji Penceresinden Analizi (779-788)*. Ankara: Pegem Akademi.
- Smith, V. L. (1998). War and Tourism An American Ethnography, *Annals of Tourism Research*, 25(1), 202-227.
- Sözer, A. N. (1970). Erzurum Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, Ankara: Sevinç Matbaası.
- Stone, R. P. (2006). A Dark Tourism Spectrum: Towards A Typology Of Death And Macabre Related Tourist Sites, Attractions And Exhibitions, *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*, 54(2), 145-160.
- Varol, F. (2015). Hüzün turizminin Türkiye'de var olan potansiyeli üzerine kuramsal bir araştırma. I. Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators içinde (147-160). Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Yıldız, Z., Yıldız, S. & Aytemiz, L. (2015). Kara Turizm, Terör Turizmi, ve Türkiye Potansiyeli, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 4(2), 390-407.
- Yurttaş, H., Özkan, H., Köşklü, Z., Tali, Ş., Okuyucu, D., Geyik, G. & Kındıgılı, M. (2008). Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum, Ankara: Kariyer Maatbacılık.
- Yüksel, M. (2006). I. Dünya Savaşında Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Zaman, S. & Coşkun, O. (2012). Milli Parklarda Kaynak Değer Kullanımı İçin Bir Örnek: Nene Hatun Tarihi Milli Parkı, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(3), 117-134.
- <http://www.kayda-deger.com/dosyalar/kbveajansi.pdf> Erişim Tarihi: 05.01.2017.

Extended English Abstract

Battlefield tourism is a part of the chagrin tourism. Chagrin tourism (dark tourism, thanatourism, black tourism, black spot) is a kind of tourism which was presented by Lennon and Foley in the 1990's as a tourism branch related to death, disaster, and poverty. (Alaeddinoğlu ve Aliagaoglu, 2007: 217). This tourism branch which has themes on its fundamentals such as death, torture, violence, cruelty, pain and so on has been subjected to many researches in the recent years (Yıldız, Z., Yıldız, S. ve Aytemiz, 2015: 391). History fanciers want to see historical places and proofs of historic events like they're history experts. The battlefield tourism which has generated from this desire, and has become the target of the people who desire to see historical and up to date battlefields and proofs and to understand battles not with someone else's perspective but their own. And the movement to battlefields with such emotions has produced "military tourism".

The city of Erzurum and its surroundings has been approved to have important tourism potential in consequence of researches that were made for historical structures in battlefields. But besides being idle in terms of tourism it has been confirmed that these structures are facing the danger of falling into ruin and are being used out of their purpose. In the lights of findings the problems and solution proposals regarding protection-usage of battlefields, introducing and making use of battlefields in terms of tourism should be listed by this means. For these areas to be redounded, afterwards the primarily needed restoration, inquiry centers, illumination of the whole bastion area, souvenir shops, restrooms, cafeterias, recreational areas should be established. Bastions outside the Nene Hatun National Park has, there are no informing plates. There should be informing plates in different languages to provide general information about the bastions for both local and foreign tourists. Also, these informing plates should be consonant with the enviroment, with high visual quality and to be standart in all bastions. All bastions are located in strategically dominant locations. By placing observation terraces in the available locations around the bastions, observation, sightseeing and understanding the importance of the area by seeing it should be provided for the visitors. Structurings and industrial activities which can cause battlefields to be effected negatively, should be avoided (squatting, cell towers, sand

and stone quarries etc). Being abandoned to their fate, bastions are being destructed every day due to destructions cause by natural elements. Many bastions are buried under ground and are facing snow and water puddles, wind erosions and downfalls like this. Battlefields, remains and remarkings are under historical archeological site category therefore bastions need to be taken under protection immediately. Commemorative ceremonies (8-9 November) should be accentuated. On this matter, there should be memorials to be professionally planned by local governments and nongovernmental organisations, with local people and students of every age. There can be simulation rooms where with light and sound effects in every room in the Aziziye and Mecidiye Bastions in the Nene Hatun Historic National Park to represent the daily lives of the soldiers back in the day. Soldiers can be showed as they're standing guard, eating or sleeping in the wards. In these showings refurbishments representing the time and waxwork sculptures can be used. While protecting the historic fabric of the bastions, sound, scent and augmented reality providing applications can be used. In this sense, 3D and 5D cinema systems can be arranged, and simulators that will reenact the canon sounds and the wind and the cold weather of the time. Visitors should be able to feel like they're reliving the historic events with these augmented reality applications. It's been thought that it would be very effective since this kind of applications offer interaction to visitors, especially to students. Besides lights and sound effects, military campaign plans, reliefs, statues and robotic models can be used (Eymirli, 2014:17). A military history museum in Erzurum would be appropriate. This kind of a museum would help the region to gain a reputation to become a destination for tourists with its touristic variety, pass the history to next generations and to gain extended exposure (Eymirli, 2014: 20). Tours and organisations aimed at the battlefields ("tarihe pedalla" biking tour, journey to history, hiking to 93 war etc) should be organized to promote these places and draw attention to their importance. Besides the war remains, it is assumed that in bastions and around that area there are martyr tombs, weapons, bullets and other items and they are most likely buried under ground. All the remains that were buried under ground should be dug out and should be represented at the planned military historic museum. Also, if there are any martyr graves to be confirmed, they should be confirmed and restored. Promotion should be a priority and promotion documents such as brochures, books, magazines, CDs, documentaries, postcards, paintings etc should be distributed to not only in battlefields but also in touristic information centers. Bastions are located in different areas. A transportation network (Starting-Finishing Route) should be arranged so this area could be seen as one. The roads to the bastions, except for Nene Hatun National Park, either have no vehicle Access or not available to vehicles due to being all dusty. These roads should be arranged and transportation should be available. The signs for the bastion areas are insufficient, and some of the information on these signs have errors and are misleading. Tourism introduction books should have maps that shows how the bastions are spread. Especially on these maps informing signs in Nene Hatun Historic National Park and in other bastions should be shown. Only Nene Hatun Park is announced as a national park but all other bastions should be considered as a whole. The area should be analyzed as a whole and long term development plans should be prepared. Drawing borders to the area, protecting it and eliminating of the obstacles which prevent the area becoming a touristic attraction should be done with related organisations, nongovernmental organisations, academicians and local people. The international importance of the area should be underlined as much as its national importance. The importance of these areas in the sense of teaching young people the history cannot be overlooked and expert guides should be informing visitors about the area.